

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра туризму та готельного господарства

На правах рукопису

ЄФІМОВА ДІАНА ПЕТРІВНА

**ВІЙСЬКОВИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: УМОВИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Спеціальність: 242 "Туризм"

Освітньо-професійна програма: "Туризм"

Робота на здобуття освітнього ступеня "Бакалавр"

Науковий керівник:
ЛИСЮК ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА
кандидат педагогічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №
засідання кафедри туризму
та готельного господарства
від 2024 р.

Завідувач кафедри
проф. Ільїн Л. В.

ЛУЦЬК – 2024

АНОТАЦІЯ

до бакалаврської роботи Єфімової Діани Петрівни
на тему: "Військовий туризм в Україні: умови та перспективи розвитку"

На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури в бакалаврській роботі представлено основні підходи до визначення поняття військового туризму.

Досліджено доцільність розвитку військового туризму під час війни та після завершення російсько-української війни. В умовах сьогодення, в період воєнного стану в Україні, доцільно робити осмислення розвитку туристичної галузі в ролі суспільно-економічного та соціального атрактора.

Проаналізовано передумови розвитку військового туризму в Україні. Досліджено ресурсну базу для такого туризму: на основі моніторингу військових музеїв відібрано потенційно популярні туристичні об'єкти, які можуть бути використані для розробки нових туристичних продуктів.

Виділено та коротко описано найцінніші військові туристичні об'єкти в макрорегіонах України.

Запропоновано заходи щодо популяризації військового туризму в Україні, оскільки його можна розглядати як одну з основних галузей туризму, яка з кожним роком набуває все більшої популярності. Зі зміною людських уподобань та новими тенденціями військовий туризм надає туристам нові та унікальні враження. Основними причинами, що спонукають туристів відвідувати військові музеї, є бажання отримати нові враження, дізнатися про історію, патріотизм і пам'ять своєї або інших країн.

Однак, незважаючи на ці позитивні передумови, все ще існують певні проблеми, які стримують його розвиток, хоча вони можуть бути вирішені в майбутньому за підтримки уряду. У довгостроковій перспективі сектор військового туризму може сприяти відновленню зруйнованих територій, продаючи специфічні туристичні продукти прихильникам в інших країнах.

Вивчення попиту, аналіз настроїв та аналіз ризиків для розвитку туризму мають важливе значення для сприяння економічному відновленню України та визначення ролі туризму в цьому процесі після завершення війни.

Відповідно, було визначено, що ключовими завданнями для розвитку військово-туристичного потенціалу України є створення умов для залучення іноземних та місцевих інвесторів; використання всіх доступних каналів комунікації для поширення інформації про нові військово-історичні туристичні об'єкти; організація проектної роботи зі створення військових маршрутів, які висвітлюватимуть воєнні злочини, скоєні росією в Україні; розробка програми заходів на базі військово-історичних туристичних об'єктів з метою підтримання інтересу вітчизняних та та в'їзних туристів до цих об'єктів з метою підтримання інтересу до них.

Ключові слова: військовий туризм, музеї, музейний туризм, інновації, військові туристичні об'єкти.

ANNOTATION
to the bachelor's thesis of Diana Efimova
on the topic: "Military tourism in Ukraine: conditions
and prospects for development"

Based on the analysis of domestic and foreign scientific literature, the bachelor's thesis describes the main approaches to the interpretation of the concept of military tourism.

The question of the expediency of developing military tourism during the military-political confrontation and after the end of the Russian-Ukrainian war is considered. In today's conditions, during martial law in Ukraine, it is advisable to comprehend the development of the tourism sector as a public, economic and social attractor.

The prerequisites for the development of military tourism in Ukraine are analysed. The resource base of this type of tourism is studied: based on the monitoring of military museums, potentially popular tourist sites that can be used in the development of new tourist products are selected.

The most valuable objects of military tourism in each of the macro-regions of Ukraine are highlighted and their brief description is provided.

Measures to popularise military tourism in Ukraine are proposed, since military tourism can be considered one of the leading branches of tourism, which is gaining more and more popularity every year. With changing human preferences and new trends, military tourism provides tourists with new and unique experiences.

The main reasons that encourage tourists to visit military museums are the desire to get new impressions; to learn about the history of their own or any other country, patriotism, and memory.

However, despite the positive prerequisites, there are still a number of problems that hinder its development, although they can be eliminated in the future with government support. In the long term, the military tourism sector can contribute to the restoration of destroyed territories by selling a specific tourist product to supporters from other countries.

Demand research, sentiment analysis, and risk analysis of tourism development are vital to help Ukraine's economic recovery and to determine the role of tourism in this process after the end of hostilities.

It is determined that the key tasks for developing the potential of military tourism in Ukraine are to create conditions for attracting foreign and local investors; use all available communication channels to disseminate information about new military history tourism sites; organize project work on the creation of military routes that will cover Russia's war crimes in Ukraine; conduct event projects based on military history tourism sites in order to maintain interest in them from domestic and inbound tourists.

Key words: military tourism, museums, museum tourism, innovations, military tourism objects.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ	7
1.1. Сутність поняття військового туризму	7
1.2. Методика дослідження	13
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	17
2.1. Аналіз розвитку військового туризму	17
2.2. Ресурсна база військового туризму України	22
2.3. Аналіз військових музеїв України, як об'єктів військового туризму.....	29
2.4. Віртуалізація військового туризму	37
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	43
3.1. Проблеми розвитку військового туризму	43
3.2. Онлайн презентація військового туризму на Волині, як перспективний досвід виходу з кризи для туристичних підприємств регіонів України, які найбільше постраждали від війни.....	49
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62
ДОДАТКИ	67

ВСТУП

Російсько-українська війна завдала значної шкоди туристичній галузі країни: туризм у центрі, на сході та півдні України повністю зупинився. Замість традиційного розвитку внутрішньої туристичної галузі відбулася багатомільйонна внутрішня міграція населення, а війна спровокувала виїзд великої кількості українських громадян з країни з нетуристичними цілями (військові біженці).

Для України, яка перебуває у військовому конфлікті з росією, важливим є досвід функціонування туристичної галузі в країні під час військового конфлікту з сусідом.

Предметом дослідницького інтересу на даному етапі є можливості та перспективи розвитку нестандартних видів туризму (тобто військового туризму).

Військовий туризм глибоко проаналізовано вітчизняними та зарубіжними вченими: Барвінок Н. В., Барвінок М. В. [1], Каднічанський Д. А. [12], Кушнар'єв В. В. [16], Малярчук Н. М., Чирва О. Г. [20] та інші науковці у своїх працях досліджували проблеми становлення та розвитку військового туризму.

Однак, розвиток військового туризму як інноваційного напрямку туристичної діяльності України в контексті сучасних викликів є дуже важливим питанням, яке потребує нових досліджень.

Метою даного дослідження є умови та перспективи розвитку військового туризму в Україні.

- обґрунтувати сутність поняття військового туризму;
- визначити умови розвитку військового туризму в Україні;
- проаналізувати сучасний стан розвитку військового туризму;
- виявити проблеми та перспективи розвитку військового туризму.

Об'єкт дослідження: військовий туризм в Україні.

Предмет дослідження: стан та перспективи розвитку військового туризму в Україні.

Інформаційна база дослідження. Основою для написання бакалаврської роботи є інформаційні ресурси Державного агентства України, веб-сайти у сфері військового туризму www.chornobyl.in.ua та наукові публікації вчених, положення про туризм як багатогалузеву структуру, яка продовжує ускладнюватися та диверсифікуватися відповідно до мінливих умов туристичного ринку під час війни.

Методологія дослідження. У дослідженні використано методи аналізу та синтезу зібраної інформації, узагальнення, логіки та теорії (при визначенні сутності та класифікації військового туризму), статистики, прогнозування та структурного аналізу.

Графічні методи використано для візуалізації матеріалу дослідження та графічного опису теоретичних і практичних результатів. Системно-структурний метод використано для теоретичного узагальнення результатів дослідження та формування висновків.

Теоретичною основою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених з питань управління туризмом, офіційні статистичні дані, а також результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у висвітленні тенденцій розвитку військового туризму в Україні та виявленні проблемних аспектів.

Практична значущість. Результати роботи можуть бути застосовані для реалізації програми розвитку військового туризму в Україні на основі досвіду та результатів зарубіжних розробок.

Матеріали дослідження можуть бути корисними у навчальному процесі при вивченні дисциплін "Інноваційні технології в туризмі", "Екскурсознавство та музеєзнавство".

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1. Сутність поняття військовий туризм

Військовий туризм (або воєнний туризм, мілітарі туризм, туризм зброярський) – це вид туризму, спрямований на відвідування територій, пов'язаних з військовою справою та військовими операціями [12].

Поняття військового туризму не є новим: з тих пір, як війна стала частиною нашої історії, відвідування не тільки історичних місць, а й різних військових об'єктів (які, в свою чергу, тісно пов'язані з історією, природою та архітектурою місцевості) стали дуже популярними, що дозволяє нам називати військовий туризм невід'ємною частиною культурного туризму.

Ідея військового туризму полягає в тому, щоб зібрати якомога більше інформації про різні історичні періоди. Військовий туризм включає в себе замки і пов'язані з ними військові операції, а також фортифікаційні споруди, відомі місця битв, зенітні позиції, бункери, окопи, залишки техніки, укриття, великі оборонні споруди часів Першої та Другої світових воєн, музеї зброї, танки і військову техніку, кладовища загиблих солдатів [12].

Військовий туризм також включає такі напрямки: військові музеї; музеї окремих військових битв і цілих воєн; меморіали, пам'ятники, поля битв та історичних битв для всіх зацікавлених осіб, а також ветеранів і родичів загиблих солдатів; відвідування існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, військових кораблів, підводних човнів.

Багато дослідників вважають, що туризм в Україні можна вважати глобальним явищем з економічними, соціальними та міжнародно-політичними наслідками. У країні налічується 170 000 пам'яток, 65 історико-культурних заповідників та 6 об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО [20].

До російського вторгнення туризм був однією з найбільш динамічних галузей господарського комплексу України, стимулюючи розвиток суміжних видів діяльності, джерелом валютних надходжень, позитивним внеском у створення нових робочих місць тощо.

Загальновідомо, що Україна має всі історичні, географічні, природні, соціально-демографічні та економічні передумови для розвитку внутрішнього та в'їзного туризму. Замість розвитку внутрішнього туризму, після початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну, відбулося багатомільйонне внутрішнє переміщення населення, а також масовий виїзд українських громадян, не пов'язаний з туризмом (7,7 млн осіб стали внутрішньо переміщеними особами, тобто кожен шостий українець є внутрішньо переміщеною особою) [13].

За даними Державної служби статистики, розрив між українцями, які виїжджають за кордон, та іноземцями, які відвідують Україну, у 2021 році становить майже 12 млн осіб на рік (26 млн українців проти 14 млн іноземців). Фактично з 24 лютого потік в'їзних туристів зменшився на 100%, діловий туризм заморожений, місцевий туризм перетворився на потік внутрішньо переміщених осіб (ВПО), а в центральній, східній та південній Україні туризм повністю припинився [39].

Наразі в Україні не залишилося територій, які були б повністю безпечними під час війни, що має прямий негативний вплив на туристичну привабливість країни, яка наразі близька до нуля. Іноземні туристи не можуть і не бажають відвідувати Україну, яка регулярно зазнає масштабних обстрілів, ракетних і бомбових ударів і серйозних руйнувань інфраструктури, а військові дії та перекриття повітряного сполучення додають небезпеки.

Реалії сьогодення такі, що повномасштабні бойові дії в Україні призводять до реорганізації всієї туристичної галузі, і очікується, що після завершення бойових дій з'являться нові популярні туристичні напрямки.

Одним із шляхів відродження туристичної галузі України є розвиток військового туризму. Військовий туризм як окремий вид туризму існує у світі вже давно, але сьогодні він набуває особливої популярності.

Однією з причин популярності військового туризму є бажання дізнатися більше про історію певних подій та відчутти себе їх частиною. Цей напрямок туризму є дуже різноманітним, оскільки задовольняє потреби туристів різного віку та смаків.

У світі є багато прикладів країн, які швидко відновилися після масштабних конфліктів і пропонують туристам різноманітні туристичні продукти. Найпопулярнішими країнами для мілітарі-туристів є США, Ізраїль, Франція, Німеччина, Велика Британія, Китай, Польща, Чехія та Україна.

У таблиці 1.1 наведено класифікацію військового туризму, тобто видів туризму, спрямованих на відвідування місць, пов'язаних зі збройними силами, їхньою діяльністю та військовими операціями. [12].

Таблиця 1.1

Класифікація військового туризму [12]

Військовий туризм	<i>Військово-історичний туризм</i>	Відвідування історичних місць та музеїв.
	<i>Зброярський туризм</i>	Стрільба з різних видів зброї – стрітбол чи пейнтбол, відвідання магазинів зброї та ножів.
	<i>Мілітарі туризм</i>	Життя в армійських умовах: участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідання різних об'єктів і полігонів, катання на військовій техніці, польоти на військових літаках і вертольотах, винищувачах.
	<i>Воєнний туризм</i>	Відвідування «гарячих» точок планети та місць бойових дій.

Науковці також визначають військовий туризм як тотожний з мілітарі туризмом, і розглядають військовий туризм як частину спеціалізованого туризму, який, у свою чергу, включає елементи рекреаційного, пригодницького, екстремального та історико-пізнавального туризму, а також продукти, пов'язані з військовим туризмом (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Класифікація військового туризму [16]

Мілітарі-туризм	<i>Військово-пізнавальний туризм</i>	Це відвідування музеїв та виставок на військову тематику, оборонних споруд та пам'яток, військових меморіалів і поховань, переобладнання військових об'єктів у музеї.
	<i>Військово-пригодницький туризм</i>	Це купівля путівки або туру, що має у комплексі всі послуги щодо забезпечення активного відпочинку з використанням військової техніки та спорядження; відвідування територій та споруд історичних бойових дій, морських бойових кораблів, підводних човнів, участь у військових навчаннях та маневрах. Тури з визначеним терміном проживання в армії.
	<i>Військово-подієвий туризм (військово-історичні реконструкції бойових дій)</i>	Відвідування масштабних реконструкцій історичних битв. Сучасна військова реконструкція поєднує історію, тактику бою, різноманітні мілітарні науки, скульптуру, кравецьке ремесло та багато чого іншого, наприклад, чимало ентузіастів виготовляють фігурки чи відтворюють реальні події.

Науковці Д. Каднічанський та М. Каднічанська розрізняють поняття "військовий" та "воєнний". Зокрема, дослідники зазначають, що поняття "військовий" трактується широко і безпосередньо пов'язане з війною, тоді як поняття "воєнний" пов'язане з армією та військовослужбовцями і є вузьким за обсягом.

Мілітарі-туризм розглядається як складова спеціалізованого туризму. Наприклад, В. Кіптенко зазначає, що спеціалізований туризм – це вивчення особливостей певного регіону, набуття особистого досвіду, досягнення спортивних розрядів з тренувальною метою, активний відпочинок тощо. На думку автора, це одні з найважливіших аспектів спеціалізованого туризму, а мілітарі туризм – це не лише пригоди та екстремальні умови. Складно і недоречно класифікувати мілітарі туризм як спеціалізований туризм так само, як пригодницький і екстремальний туризм, оскільки мілітарі туризм містить більше рекреаційних і освітніх елементів. Тому краще виокремити його як різновид спеціалізованого туризму (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Класифікація воєнного туризму [12]

Мілітарний (воєнний) туризм	Воєнно-історичний туризм	Оборонні споруди
		Місця битв
		Музеї, меморіальні комплекси
		Пам'ятники, військові поховання
	Військовий туризм (військово-	Зброярський туризм
		Проживання у війську
		Страйкбол, пентбол
	Пригодницький туризм)	Мисливський туризм Таборування (скаутинг
	Військово-подієвий туризм	Військово-історична реконструкція Військово-історичні фестивалі

Ми вважаємо, що є сенс відокремити військовий туризм в контексті спеціалізованого. Рис. 1.1 ілюструє повну і ґрунтовну класифікацію 1.1.

Іншим видом військового туризму, який останнім часом набув популярності, є *нелегальний* туризм, що передбачає подорожі безпосередньо в зони військових конфліктів. Цей вид туризму характеризується високими витратами, оскільки безпека туристів повинна гарантуватися відповідальними компаніями через високий рівень небезпеки для туристів. Таким чином, певною мірою такі подорожі є нелегальними.

Втім, недоречно називати подорожі до зон бойових дій "військовим туризмом". Це важко назвати "туризмом" в принципі, адже життя "туристів" перебуває під прямою загрозою. Однак для пересічних громадян такі подорожі асоціюються з екстремальним підвидом військового туризму.

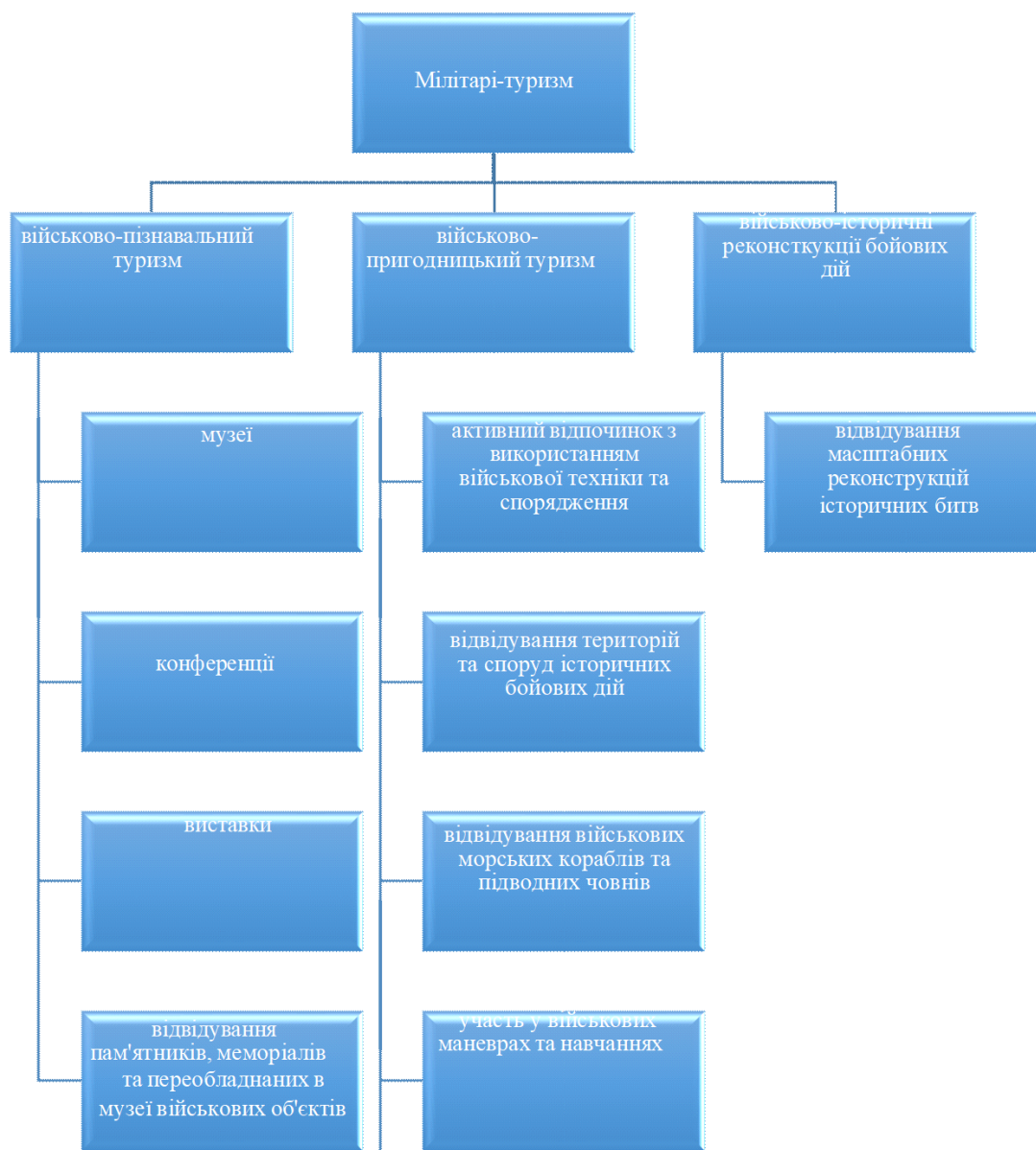


Рис. 1.1. Класифікація мілітарі-туризму [16]

Мотивацію споживачів військового туризму можна пояснити такими причинами: отримання нових вражень та емоцій; вшанування пам'яті загиблих; вивчення нових напрямків; інтерес до нових військових туристичних об'єктів; почуття патріотизму; пошук гострих відчуттів.

1.2. Методика дослідження

Методика дослідження військового туризму ґрунтується на фундаментальних наукових працях українських та зарубіжних вчених у галузі рекреації та туризму, вивчення територіальних систем, їх форм і методів функціонування. Основними методами дослідження є системний, історичний, емпіричний, аналітичний та інтегративний.

Системний підхід базується на розумінні системи як сукупності взаємопов'язаних елементів. Підхід передбачає розгляд кількох основних завдань:

- 1) визначення елементів, з яких складається система;
- 2) аналіз характеру зв'язків між елементами (горизонтальних, ієрархічних);
- 3) вивчення взаємодії системи із зовнішнім середовищем.

Вивчення структури системи – сукупності її елементів і зв'язків між ними – фактично є аналізом внутрішньої будови системи. Таким чином, системний підхід тісно пов'язаний зі структурним підходом. Деякі дослідники навіть об'єднують їх і називають системний і структурний підходи однією групою [40].

Системний підхід дозволяє вивчати складові туристичних послуг України. Історичний підхід дозволяє простежити історію та сучасний стан проблеми, виявити її основні аспекти. Історичний підхід може бути використаний для дослідження чинників розвитку темного туризму.

Метод синтезу – це пізнавальний метод, який полягає в об'єднанні частин предмета в єдине ціле. Завдяки цьому методу вивчення окремих фактів, матеріалів і гіпотез дозволяє зробити загальні висновки про роль і місце військового туризму в туризмі.

Аналіз – це пізнавальний метод, який полягає у розчленуванні об'єкта дослідження на складові частини з метою його всебічного вивчення. Цей метод переважно використовується при вивченні джерельної бази військового туризму [40].

Таксономія використовується для аналізу класифікації військового туризму та визначення основних напрямів його розвитку. За допомогою аналізу статистичних даних досліджено сучасний стан та перспективи розвитку військового туризму в Україні. Фактичний матеріал, який буде опрацьовуватися в ході дослідження, включає статистичні дані, нормативні документи, карти та літературні джерела, а також інформацію, отриману шляхом візуального спостереження.

У цьому дослідженні використано деякі загальнонаукові методи дослідження туризму. Однак основною методологією нашого дослідження є міждисциплінарний підхід, який дозволяє використовувати історичні, етнографічні, соціологічні, топонімічні та інші методи для виконання поставлених завдань.

Методологія дослідження включає кілька етапів: аналіз теоретико-методологічних та концептуальних засад дослідження, вивчення світового та українського досвіду розвитку військового туризму, збір необхідних статистичних матеріалів та їх обробка.

Системний підхід ґрунтується на суб'єктно-об'єктній діалектиці, єдності теоретичних досліджень і практичного досвіду, на основі яких реальна система вивчається, сприймається і відображається у свідомості людини, а потім, на основі набутих знань про систему, здійснюється практичний вплив на систему і свідоме управління її функціонуванням і розвитком, тобто розгляд об'єкта як системи [40]. У нашому дослідженні системний підхід стосується вивчення, пізнання та узагальнення військового туризму.

Просторова типологія туризму є одним з найважливіших методів визначення туристичної привабливості територій військового туризму, що забезпечить їх конкурентоспроможність.

Методологія територіальної диференціації полягає у вивченні регіональних особливостей військового туризму, визначенні його статистичних даних та їх аналізі з метою виявлення регіонів, які є домінуючими у створенні туристичних продуктів.

Територіальний аналіз проводиться з метою визначення рівня розвитку та територіальних відмінностей у сфері гостинності, а також елементів територіальної структури військового туризму, що дає можливість оцінити розгалуженість мережі та територіальну доступність потенційних споживачів. Для визначення рівня споживання послуг гостинності можна використовувати відносні натуральні показники (кількість туристів на одне місце або готельний номер) або аналогічні вартісні показники.

Територіальний аналіз отриманої інформації дозволяє виявити диспропорцію між розвитком військового туризму та його ресурсною базою. У міжрегіональному аналізі найбільш репрезентативним є використання коефіцієнта варіації, який кількісно оцінює ряд відмінностей між регіонами або іншими територіальними одиницями аналізу, незалежно від одиниці виміру аналізованого показника; у структурному та галузевому аналізах коефіцієнт дає можливість через динаміку значень виявити тенденції реструктуризації туристичного сектору та туризму в цілому.

Синтетичний підхід до районування поєднує низку спеціалізованих методів, включаючи порівняльний, типологічний, картографічний та різні методи оцінювання:

- галузевий підхід, який полягає у вивченні залежностей між елементами, що визначають характер туристичної діяльності. Його застосування відображає внутрішні зв'язки в туристичній галузі, кількість і якість послуг, що надаються туристичним сектором, а також географічний розподіл туристичної інфраструктури;

- соціально-географічний, яка розглядає поведінку туристів та їхні рекреаційні потреби, мотивацію до споживання туристичних послуг та ступінь мобільності;

- системно-структурний підхід, який розглядає туризм та інші види суспільної діяльності як взаємопов'язані елементи територіальної системи [40].

Системно-структурний підхід. Він фокусує дослідницьку діяльність на тому, що кожен об'єкт або явище, прямо чи опосередковано пов'язане з

організацією туризму, розглядається як елемент територіальної туристичної системи. Стале функціонування територіальної туристичної системи є одним із пріоритетів у пошуку регіональної однорідності. Цей процес базується на взаємозв'язках між елементами, що складають регіон, характер яких можна визначити за допомогою математичних моделей або статистичних функцій. Отримані показники ілюструють географічну динаміку взаємодій між низкою явищ, що мають велике значення для туризму, підкреслюючи системні залежності та закономірності в його територіальній структурі.

Системно-структурний метод. Він орієнтує дослідницьку діяльність у напрямі, де кожен об'єкт чи явище, прямо чи опосередковано пов'язане з організацією туризму, розглядається як елемент територіальної туристської системи. Стійке функціонування територіальних туристських систем є одним із пріоритетів у пошуку регіональної однорідності. В основі цього процесу лежать взаємозв'язки між елементами, що становлять район, характер стійкості якого можна встановити за допомогою математичних моделей або статистичних функцій. Отримані показники ілюструють географічну динаміку взаємодії низки важливих для туризму явищ, підкреслюючи системні залежності та закономірності в його територіальній структурі.

Метод картографування синтезує та візуалізує надану інформацію таким чином, щоб її можна було впорядкувати за певними принципами, класифікувати та типізувати за такими критеріями, як комплексність розвитку, рівень сформованості військового туризму та його кореляція з рівнем споживання туристичних послуг.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз розвитку військового туризму

На початку великої війни понад 27% опитаних українців подорожували країною з туристичною метою, і 28% з них цікавилися військовими туристичними об'єктами (рис. 2.1) [8]. На цьому етапі в секторі переважає внутрішній туризм.

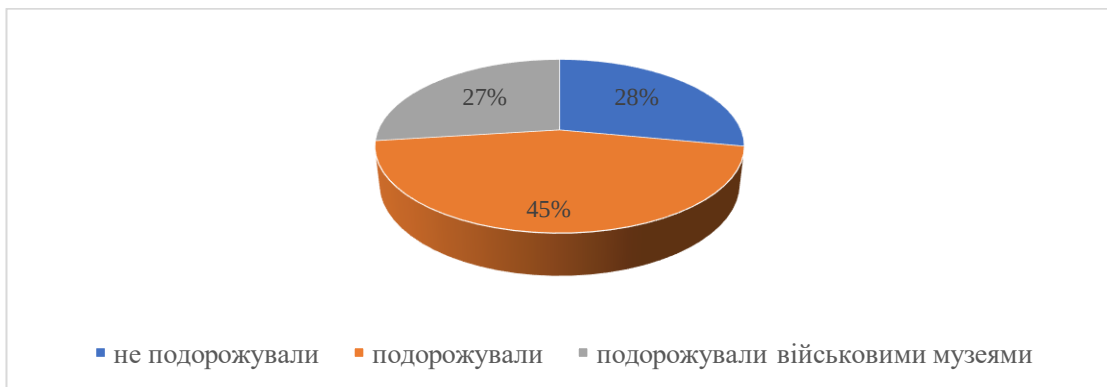


Рис. 2.1. Кількість українців, які подорожували країною на початку війни

За останні два роки російсько-української війни 27% респондентів подорожували до різних регіонів України один-два рази, 11% - лише з метою відвідування історичних та військових екскурсій, 12% - від трьох до п'яти разів, а 7% - більше п'яти разів (рис. 3.2).



Рис. 2.2. Кількість українців, які подорожували країною під час війни

23% українців не змінили свого ставлення до подорожей через війну. 21% сказали, що підтримують економіку країни, подорожуючи. Решта респондентів уникали подорожей через можливу небезпеку (рис. 2.3).

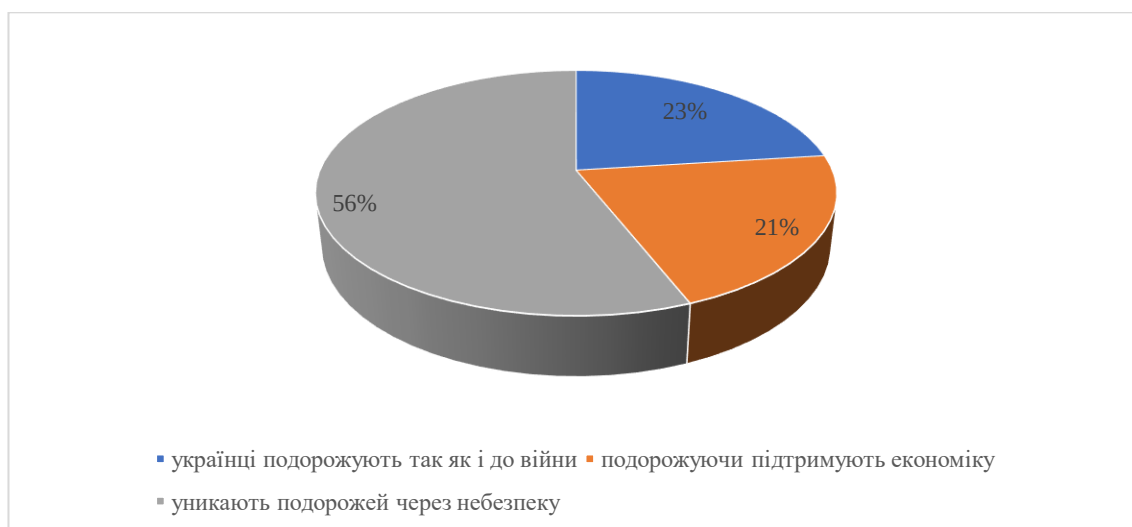


Рис. 2.3. Ставлення українців до подорожей внаслідок загальної війни

Найчастіше українці подорожують влітку. 75% респондентів відповіли, що подорожують влітку. Лише 15% подорожують навесні, майже 5% - восени і лише 5% - взимку. Більшість респондентів зазначили, що вибір сезону подорожей залежить, головним чином, від часу їхньої відпустки (рис. 2.3).

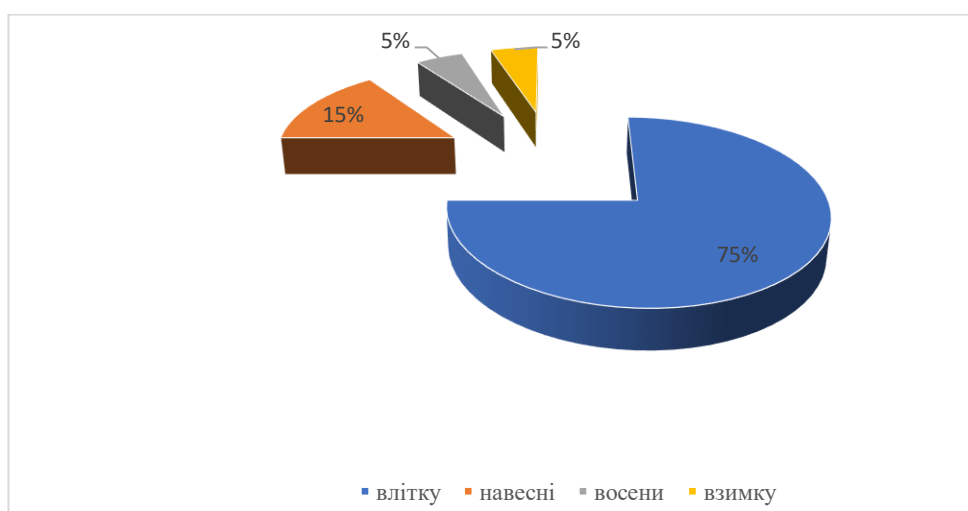


Рис. 2.3. Вибір українцями сезону подорожей

Частина респондентів (23%) надали перевагу екскурсіям містом та пішим прогулянкам. 28% українців обрали відвідування історичних та військових музеїв. 11% провели час на пляжі. 11% респондентів також надали перевагу подієвим турам. 9% надали перевагу подорожам країною та вивченню особливостей кожного регіону.

Активний відпочинок подобається 5% респондентів. Екологічний туризм важливий для 4% респондентів. Майже 9% українців віддають перевагу рекреаційному туризму (рис. 2.4).



Рис. 2.4. Види туризму, які обирають українці (%).

У період повномасштабного вторгнення внутрішній туризм став основою туризму для всієї країни. Зокрема, це був спосіб підтримки економіки країни, яка сьогодні слугує виключно національній обороні.

У 2023 році представники української туристичної галузі сплатили 1,5 мільярда гривень туристичного збору. Це на 31 % менше, ніж у 2022 році. Тоді до державного бюджету надійшло 2,2 млрд. грн.

Минулого року кількість платників податків, які займаються туристичною діяльністю, зменшилася на 17%. Серед них кількість юридичних осіб зменшилася на 14%, а фізичних осіб – на 18%.

Основною причиною зменшення надходжень до бюджету стало руйнування, завдане туристичній інфраструктурі війною. Купівельна спроможність населення також знизилася, люди можуть задовольнити лише свої базові потреби, і попит на туризм поступово зникає.

У першому кварталі цього року податки на готелі, туристичні бази та кемпінги зросли в 10 областях України. Найбільше зростання відбулося в Чернівецькій області, де туристична галузь сплатила 5,1 млн. грн. податків. Це на 98% більше, ніж за аналогічний період 2023 року.

Західні області України також були серед лідерів. Податки, сплачені готелями та кемпінгами Рівненської області, зросли на 17% - до 3,4 млн грн. Готельний бізнес Львівщини сплатив 60,4 млн грн, а Житомирщини – 2,2 млн грн. У кожній з цих двох областей надходження зросли на 16% порівняно з минулим роком.

Найбільше падіння бюджетних надходжень від туризму відбулося в областях, що знаходяться в зоні активних бойових дій. Луганська область впала на 100%, Херсонська – на 97%, Донецька – на 87% і Запорізька – на 79%.

Водночас державні органи працюють над налагодженням партнерства та збором даних про зруйновані об'єкти, щоб туристичні об'єкти могли отримати компенсацію від Українського фонду відбудови [8].

На сьогоднішній день офіційно зареєстровано 99 пошкоджених туристичних об'єктів, але ці дані, звичайно, неповні, оскільки деякі райони, особливо на сході та півдні України, просто недоступні для огляду та оцінки пошкоджень. Наприклад, лише в Донецькій області 25 готелів офіційно подали документи до Фонду відновлення. Одне лише місто Святогірськ, в якому до війни було 33 готелі, майже повністю зруйноване. Сьогодні можна сказати, що найбільше постраждала туристична інфраструктура в таких областях: Донецька – 25, Херсонська – 21, Харківська – 16, Київська – 13.

У 2023 році державний бюджет втратить близько 30 % надходжень від туризму. Порівняно з 2022 роком кількість іноземних громадян, які прибули в Україну, зменшилася приблизно вдвічі – з 4 млн у 2021 році до 2 млн у 2023 році.

При цьому зрозуміло, що це зовсім не туристи, а офіційні особи, делегації, представники міжнародних організацій, іноземці, які привозять гуманітарну допомогу, волонтери, журналісти тощо. Сам туризм зайшов у глухий кут (у виїзному туризмі активність знизилася на 80 %).

На жаль, південь України тимчасово втратив свою туристичну привабливість. Туризм у Карпатах залишається принаймні на рівні минулого року, дещо зростає. Цього року туроператори планують запропонувати українцям відпочинок в центральній Україні.

Ми віримо, що після нашої Перемоги до нас приїдуть мільйони туристів з усього світу. Ми повинні бути готові прийняти їх якісно, по-українськи гостинно.

Після Перемоги наші туристичні агенції зустрічатимуть туристів так само тепло, як і до війни.

Однак після війни презентація країни зміниться: з'являться нові маршрути, нові пам'ятники, нові історії та військові назви.

Екскурсії стануть менш класичними, з'явиться більше історій війни, які варто включати в маршрути. Адже вже зараз є багато запитів на включення об'єктів російсько-української війни в туристичні маршрути.

Для того, щоб оновити туристичні маршрути в регіонах, екскурсоводи, туроператори та бізнесмени працюють над розробкою нових історичних та військових екскурсійних продуктів. Наразі у Києві Туристична рада та Центр розвитку туризму міста Києва розробили новий 2-годинний маршрут "Київ нескорений". Цей маршрут пролягає від станції метро "Дорогожичі" до станції метро "Лук'янівська" через Бабин Яр і користується великим попитом.

У співпраці з центром антитерористичної допомоги розробляються спеціальні туристичні маршрути місцями російсько-української війни для наших воїнів, які бажають відвідати військові об'єкти (в тому числі техніку та озброєння) і рекреаційні місця. Після Перемоги міста з трагічною історією загарбницької війни стануть воротами в Україну.

2.2. Умови розвитку військового туризму

Розвиток військового туризму в Україні дає можливість на власні очі побачити ті лихоліття, які відбувалися в Маріуполі, Бучі, Бородянці, Ірпені, Харкові, Ізюмі та інших містах і селах, а також вшанувати пам'ять про окремі місця в Україні, такі як Дебальцево, Чорнобаївка, о. Зміїний та інші, які можуть стати своєрідними символами слави.

У таблиці 2.1 наведено структуру ресурсної інфраструктури для організації військового туризму в Україні на сучасному етапі російсько-української війни. Виходячи з даних, наведених у таблиці, слід зазначити, що наявні потенційні об'єкти ресурсної бази військового туризму (станом на кінець 2023 року) зосереджені у п'яти областях (Донецькій, Київській, Харківській, Херсонській та Одеській). Сподіваємося, що перелік потенційних об'єктів доповнять лише символи загибелі російської тиранії на українській землі.

Цінність підвищення обізнаності громадськості про об'єкти та події російських звірств йде пліч-о-пліч із суспільною значущістю декларування вічної пам'яті про події російсько-української війни.

Україна має величезний ресурсний потенціал для розвитку всіх видів військового туризму: численні оборонні споруди різних періодів, поля битв, музеї військової історії, пам'ятники загиблим воїнам різних періодів, пам'ятники відомим військовим діячам; військові полігони, військові частини, стрілецькі клуби, мисливські угіддя, діяльність патріотичних організацій, які організовують вишкільні табори; музеї військової історії, пам'ятники військової історії, пам'ятники відомим військовим діячам, військові полігони, військові частини, стрілецькі клуби, мисливські угіддя, діяльність патріотичних організацій, які організовують вишкільні табори, діяльність клубів військово-історичної реконструкції, численні військово-історичні фестивалі. Однак російсько-українська війна внесла свої корективи у розвиток туризму в Україні, в тому числі військового. Фактично, внаслідок військової окупації значна частина території країни була виключена з туристичних дестинацій.

Таблиця 2.1.

Ресурсна база військового туризму в Україні (2014-2023 рр.) [1]

Область	Місто/Село	Пам'ятка
Донецька	Дебальцеве	Дебальцівський котел
Донецька	Іловайськ	Іловайський котел
Донецька	Донецьк	Битва за Донецький аеропорт (виникнення феномену кіборгів)
Донецька	Слов'янськ	Бої за Слов'янськ
Донецька	Краматорськ	Бої за Краматорськ, геноцид українців (удар по вокзалу ракетою точка-У в квітні 2022)
Донецька	Сєвєродонецьк	Бої за Сєвєродонецьк
Донецька	С. Піски	Бої за Піски
Донецька	Маріуполь	Бої за Маріуполь, історія виживання й порятунку з Маріуполя, геноцид українців (авіаудар окупантів по драмтеатру), героїзм та незламність – подвиг оборонців Азовсталі
Київська	Буча	Бучацька різанина (місто загиблих та спалених танків)
Київська	Бородянка	Найзруйнованіше місто Київщини
Київська	Гостомель	Знищення російського десанту, бої за аеропорт Антонов, знищення української мрії (найбільший літак світу Ан-225 Мрія)
Київська	Ірпінь	Знищення мосту життя
Харківська	Ізюм	Звірства та масові вбивства цивільного населення російськими окупантами
Харківська	Харків	Шрами війни - результати ракетних ударів та обстрілів
Херсонська	Чорнобаївка	Побачити Чорнобаївку та померти, День бабака, синдром Чорнобаївки
Одеська	Острів Зміїний	Хід світової історії

Умови для розвитку військового туризму в регіонах де найбільше він був розвинений у довоєнний період

Сьогодні туризм та екскурсії в окремих регіонах України заборонені, а для подорожей по всій країні діють спеціальні правила безпеки [8].

Вирушаючи в екскурсійну поїздку, варто дізнатися, чи є на маршруті укриття. Також необхідно переконатися, що туроператор і гід, послугами якого ви користуєтеся, розробили маршрут з урахуванням розташування бомбосховищ.

Плануючи поїздку, пам'ятайте, що для підтримання правопорядку в країні діє комендантська година. Зазвичай комендантська година діє з 00:00 того ж дня до 05:00 наступного дня.

Сплави, піші прогулянки, піші прогулянки та огляд визначних пам'яток на маршрутах поблизу об'єктів критичної інфраструктури, військових і стратегічних об'єктів заборонені на всій території України. Туристичні об'єкти поблизу білоруського та російського кордонів також недоступні.

Ряд гірських маршрутів, водойм і лісів у регіонах також обмежені. Східна та південна Україна, особливо прифронтові райони, є дуже небезпечними для відпочинку через високий рівень бойових дій. Як правило, слід уникати поїздок на окуповані території.

Цього року, як і минулого, українцям доведеться забути про відпочинок на пляжах Чорного та Азовського морів. Азовське узбережжя повністю окуповане росіянами, а чорноморське – недоступне через небезпеку та загрозу мінування.

Центральні та західні регіони України є відносно безпечними. Однак навіть на цих територіях діють певні обмеження, які можуть відрізнятися в різних регіонах.

У Києві та Київській області заборонено відвідувати ліси та зелені зони за межами населених пунктів. Також заборонено плавання на водних об'єктах. Чорнобильський регіон залишається закритим для туристів. Наразі в Київській області відкриті всі локації, які можуть бути відновлені, включаючи об'єкти розміщення, музеї та садиби.

У Черкаській області можна відпочивати біля водойм, але тільки на тих, що визначені обласною владою. За офіційною статистикою, в Черкасах є 5 пляжів: 3 муніципальних і 2 приватних. Однак відвідувати лісові масиви категорично заборонено.

У Полтавській області заборонено відвідувати ліси. Купання дозволено, але не можна користуватися плавзасобами, за винятком спортивних заходів. Влада також вимагає узгодження розкладу тренувань на воді з урахуванням відстані 100 метрів від мосту.

Усі туристичні об'єкти у Вінницькій області працюють у плановому режимі. Однак слід зазначити, що деякі музеї були закриті під час війни. Туристична діяльність дозволена на водних об'єктах, за винятком місць з важливою інфраструктурою та прикордонних територій. Туризм у лісах області заборонений.

На території Житомирської області дозволено збирати ягоди, гриби та лікарські рослини в лісах, за винятком територій, розташованих за 20 кілометрів від державного кордону між Україною та Республікою Білорусь, а також територій, що перебувають під тимчасовою окупацією. Екскурсії до природних заповідників регіону також заборонені. Водойми, розташовані поблизу важливих об'єктів інфраструктури, закриті, тоді як решта водойм можуть приймати відпочивальників у будь-який час. З культурних закладів у регіоні відкриті лише ті, що обладнані укриттями. Інші заклади організовують заходи онлайн або виїзні.

У Дніпропетровській області заборонено плавання на водних об'єктах на маломірних, моторних, вітрильних, прогулянкових суднах, спортивних човнах і водних мотоциклах, а також на плавзасобах для відпочинку на воді. Також заборонено відвідувати ліси. Музеї та театри області працюють відповідно до вимог Закону України "Про правовий режим воєнного стану". В області створено віртуальні електронні тури для активного та гео туризму.

На території Кіровоградської області, заборонено відвідування лісових масивів та використання плавзасобів на водних об'єктах. Заборонено користуватися моторними, спортивними та вітрильними човнами, а також водними мотоциклами та іншими засобами відпочинку на воді.

На Волині немає обмежень на відвідування виставок, кінотеатрів, музеїв та інших туристичних об'єктів, але є певні заборони на сплав по водоймах під мостами та відвідування лісів поблизу білоруського кордону.

Водночас купання дозволено в річках і озерах у місцях масового відпочинку, зокрема на озері Світязь.

У Львівській області можна подорожувати до лісів, але в'їзд до них на автомобілі заборонений. Виняток становлять лише транзитні маршрути або велосипедні маршрути через ліс. Розпалювати багаття дозволено лише у спеціально відведених місцях. Екскурсії, піші прогулянки та рафтинг на маршрутах поблизу важливих об'єктів інфраструктури, військових та стратегічних об'єктів заборонені. Туристичні об'єкти працюють, а купання та засмагання дозволені лише на пляжах, перевірених та рекомендованих Державною службою з надзвичайних ситуацій.

У Закарпатській області можна ходити в ліс, але деякі маршрути закриті для туристів. Зокрема, частини Ужанського національного парку та Карпатського біосферного заповідника, що межують з іншими країнами. Зокрема, гора Піп Іван і Ялинський водоспад, розташовані на території Трибушанського природоохоронного науково-дослідного агентства, не відкриті для відвідування туристами. Туристична атракція, така як польоти одномоторних літаків також заборонені.

В Івано-Франківській області, дозволені екскурсії в гори та ліси. На території курорту Буковель заборонено в'їзд до лісу на джипах, всюдиходах, позашляховиках та мотоциклах. Крім того, інші тимчасові обмеження затверджені для Верхвенського району, а також для сіл на прикордонних територіях сільських рад Зеленської та Білоберізької. Заборона стосується, зокрема, рекреаційної діяльності на території громад, що межують з кордоном. Доступ до лісів дозволений також у Тернопільській області. Усі туристичні об'єкти там працюють у звичному режимі згідно із затвердженим графіком. Наразі в області розробляються нові пішохідні та велосипедні маршрути, а також удосконалюються вже існуючі.

Туристичні інформаційні центри в Тернополі, Теребовлі, Чорткові та Заліщиках просувають місцеві туристичні продукти та відкривають місцеві туристичні маршрути, які включають екскурсії, майстер-класи та гастрономічні елементи.

У Рівненській області військова адміністрація нещодавно дозволила людям заходити в ліси для збору ягід, але не в усьому регіоні. Поїздки до північних частин шести громад заборонені: Локницькій, Заріченській, Висоцькій, Миляцькій, Старосільській та Березівській.

У Хмельницькій області всі туристичні об'єкти працюють у звичайному режимі згідно із затвердженим графіком. Відвідувати ліси не заборонено, але є деякі обмеження: заборонено розводити багаття, а також заборонено в'їзд до лісів усіх транспортних засобів, окрім велосипедів.

У Чернівецькій області всі туристичні об'єкти працюють у звичайному режимі відповідно до затвердженого графіку, а туристи можуть відвідувати їх відповідно до вимог Закону України "Про правовий режим воєнного стану". Жодних рішень про заборону відвідування лісів немає. Туристичні об'єкти, розташовані на відстані понад 5 кілометрів від прикордонної зони, можна відвідувати лише з дозволу прикордонників.

Особливо в районах, непридатних для розвитку туризму, хотілося б підкреслити великий потенціал населених пунктів Баштанського та Снігурівського районів Миколаївської області. Природні особливості регіону, особливо водні ресурси (р. Веревчина, на якій побудовано Любинське водосховище), створюють дуже привабливі умови для розвитку активного туризму. Навколишній ландшафт має значне біорізноманіття, що сприятиме розвитку відпочинкового туризму.

Водночас, внаслідок інтенсивних бойових дій, що відбувалися в околицях, залишилася низка польових фортифікаційних споруд, які, за умови належного облаштування, також можуть стати об'єктом військового туризму.

Однак, згадані вище обмеження пов'язані з необхідністю розмінування великих територій, утилізації снарядів і ракет, що не розірвалися, відновлення інфраструктури і т.д. Після Перемоги ми зобов'язані створити мережу об'єктів військового туризму для вшанування героїв, які віддали своє життя за свободу українського народу, та виховання наступного покоління українських патріотів.

Враховуючи перебіг бойових дій з лютого по серпень 2022 року, пропонується наступне зонування, виходячи з придатності території України для військового туризму [12]:

- придатна – не зазнає масштабних обстрілів, не потребує розмінування території, відновлення інфраструктури (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська області);

- непридатні – сильно обстрілювані, потребують значного часу для відновлення інфраструктури та розмінування (Одеська, окремі райони Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської областей);

- короткострокова недоступність (5 років) – території з високим рівнем бойових дій, більшість з яких окуповані російськими військами (Донецька, Луганська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, окупована частина Харківської області, Крим).

Російська військова агресія проти України спричинила значні зміни в українському менталітеті, руйнування інфраструктури, численні жертви тощо. Однак після Перемоги України у визвольній війні сформується величезний потенціал для військового туризму. Після закінчення війни можна буде створити нові дестинації для військового туризму – місця боїв, польові фортифікаційні споруди та військові кладовища українських воїнів.

Таким чином, стратегічна мета розвитку воєнного туризму має не лише суто економічне значення (підтримка міжнародного іміджу України), а й цивілізаційне та гуманістичне.

Не лише українці, а й увесь світ має бути поінформований про справжні причини та наслідки війни. Для досягнення цієї мети необхідно докласти спільних зусиль за фінансової підтримки Уряду та міжнародної технічної допомоги, за участі стейкхолдерів та за сприяння Державного агентства розвитку туризму для розвитку центрального об'єкту українського потенціалу військового

туризму – маршрутів пам'яті, які включають низку зруйнованих окупантами об'єктів, що будуть збережені як докази злочинів, скоєних країною-агресором.

Безумовно, відродження туризму варто починати з регіонів, які найменше постраждали від війни. Це сформує основну базу для залучення туристів. У територіальному розрізі слід враховувати динаміку звільнення територій, а розвиток туристичного потенціалу гнучко підтримувати фінансовими та людськими ресурсами.

Враховуючи досвід інформатизації туризму під час пандемії, деякі елементи стратегії розвитку потенціалу військового туризму можуть бути реалізовані вже зараз *в електронному вигляді*. Говорячи про відродження туризму у звільнених містах, маємо наголосити, що всі проєкти, пов'язані з воєнними подіями, мають бути насамперед частиною меморіального туризму в нашій країні.

Тому до вирішення питання етичної та економічної раціональності проєктів військового туризму мають бути максимально залучені державні органи, громадськість, місцева влада та професійні дослідницькі центри.

Зрозуміло, що неетично і неприпустимо розміщувати ті чи інші пам'ятки на маршрутах меморіального туризму, так само неприпустимо ігнорувати пам'ятки героїчної боротьби народу проти російської окупації при плануванні подієвого туризму.

2.3. Аналіз військових музеїв України як об'єктів військового туризму

За час збройної агресії російські війська зруйнували сотні музеїв та тисячі житлових будинків, навчальних закладів і лікарень. Окупанти вивезли з окупованих територій багато експонатів, зруйнували виставкові зали та музеї. На рис. 2.5 показані основні військові музеї (станом на 1 січня 2024 року).



Рис. 2.5. Основні військові музеї

1. Волинський музей українського війська та військової техніки.

18 березня 1999 року Міністр оборони України видав наказ про створення музею в [Луцьку](#). Ініціатором створення музею виступила громадська організація "Джерела". Відповідно до наказу, Міністерство оборони України виділило [військову казарму](#) площею близько 1 гектара та два будинки 1925 року побудови (загальною площею понад 900 кв.м.) у центрі Луцька для розміщення музею.

Будівництво музею було завершено у вересні 1999 року, а в червні 2000 року перша черга експозиції завершилася відкриттям виставки військової техніки та озброєння. Наразі експозиція включає авіаційні системи, бронетехніку, зенітно-ракетні комплекси, артилерію, засоби матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил України та засоби зв'язку.

2. Музей визвольної боротьби України при Львівському історичному музеї

Музей було відкрито 13 жовтня 2012 року з нагоди 70-ї річниці створення Української повстанської армії. Ця красива будівля з вежею колись була резиденцією стрілецького товариства ("Куркове братство") та місцем проведення різноманітних заходів Просвіти.

Сьогодні тут представлено багато експонатів, що охоплюють період визвольного руху з кінця XIX ст. до часів незалежності України.

3. Національний військово-історичний музей України

Національний військово-історичний музей України – головний музейний заклад у структурі Збройних Сил України, який досліджує та презентує українську військову історію, витоки та сучасний стан українських військових традицій, вивчає, а також експонує зброю та військову техніку різних епох.

Музей був створений у жовтні 1995 року як Центральний музей Збройних Сил, а 15 січня 2010 року Президент України надав йому статус державного і перейменував на Національний військово-історичний музей України. Будівництво музею розпочалося у жовтні 1995 року, а у вересні 1996 року рішенням Міністра оборони України музею було надано статус головного музею в системі військово-музейного обслуговування Збройних Сил України. Музей був відкритий для відвідувачів у червні 1998 року і з того часу завоював прихильність шанувальників військової історії; до 2010 року він був Центральним музеєм Збройних Сил України, а 15 січня 2010 року Указом Президента України Центральному музею Збройних Сил України було надано статус музею державного значення і перейменовано на Національний військово-історичний музей України.

Національний військово-історичний музей України займається видавничою діяльністю та є засновником "Щорічника воєнної історії".

4. У місті Збаражжі Тернопільської області відкрили Музей російсько-української війни.

Ініціаторами створення музею виступили ветерани АТО, волонтери та активні мешканці Збаразької громади. Ідею відкриття такого закладу запропонував *Володимир Голоднюк*, батько *Устима Голоднюка*, "Героя Небесної Сотні".

Серед експонатів – бронежилети, сталеві трубки від військової зброї та каски, які врятували життя солдатам. Однак, за словами *Володимира Голоднюка*, найбільш пам'ятні експонати ще не виставлені.

Незабаром у музеї планують організувати окрему експозицію, присвячену Революції Гідності. Будинок розташований на вулиці Грушевського, поруч із пам'ятниками командира УПА Климів Савури та двом наймолодшим героям Небесної Сотні – Назарію Войтовичу та Устиму Голоднюку.

Наразі в будинку відремонтовано дві кімнати. Одна з них використовується як музей, а інша – як штаб для волонтерів, які допомагають бійцям у російсько-українській війні. Організуються екскурсії, сюди приїжджають учні шкіл Збаража та навколишніх сіл, де їх навчають патріотизму.

5. Івано-Франківський обласний музей визвольної боротьби імені Степана Бандери

Заснований Івано-Франківською обласною радою, він був офіційно відкритий 14 жовтня 1997 року, в день Молитви до Пресвятої Богородиці та день заснування Української повстанської армії. До 2010 року він був відомий як Музей визвольної боротьби Карпатського краю.

Експозиції музею ґрунтуються на матеріалах, зібраних завдяки кропіткій праці членів Товариства "Меморіал".

Перші такі матеріали були знайдені під час розкопок масового поховання жертв комуністичного режиму в Дем'яновому Лазі (Івано-Франківськ) у вересні-жовтні 1989 року, а також під час інших подібних розкопок в Івано-Франківській області.

6. Музей ракетних військ стратегічного призначення.

Кіровоградська область, смт. Побузьке.

Музей не має аналогів у Європі. Він був побудований на місці бою 46-ї ракетної дивізії.

Експонати музею відображають історію ракетних військ. Підземний командний пункт і ракетна шахта представлені в оригінальному вигляді. Крім того, в музеї представлено обладнання та устаткування, яке використовувалося для обслуговування ракетних комплексів, ракетних двигунів і систем космічного зв'язку. Музей налічує майже 3 000 об'єктів, кількість яких постійно зростає і урізноманітнюється. Поруч з експозицією розташовані невеликий готель і кафе.

7. Музей Повітряних Сил Збройних Сил України

Музей авіації та техніки протиповітряної оборони під відкритим небом, розташований у Вінниці. Музей розташований на території Командування Повітряних Сил Збройних Сил України.

Відкритий у 2001 році на території військової частини № А-0215 (№ А0549 станом на 2020 рік).

5 травня того ж року було встановлено пам'ятний знак "Рейс неповернутий", який згодом став місцем створення "Алеї слави".

З 2005 року в музеї проводяться виставки техніки протиповітряної оборони. 2009 року біля меморіальної дошки "Не повернулися з польоту" встановлено перші погруддя: командира ескадрильї 271-го винищувального авіаційного полку капітану Віктору Хасіну та штурману ескадрильї 35-го штурмового бомбардувального авіаційного полку капітану Івану Жмурку.

У 2013 році Музей військової історії Повітряних Сил Збройних Сил України було реорганізовано у Музей Повітряних Сил Збройних Сил України – філію Національного військово-історичного музею України.

8 травня 2014 року у Музеї Повітряних Сил Збройних Сил України відкрито "Алею Слави".

24 травня 2016 року наказом Міністра оборони України № 274 музей було перейменовано на сучасну назву.

8. Музей "Подвиг цивільного населення Дніпропетровщини під час проведення АТО", Музей АТО

Музей був створений у січні 2016 року як одна з шести філій Дніпропетровського історичного музею. Складається з критої експозиції (розміщеної в Галереї батальних діорам Дніпра) та експозиції під відкритим небом "Дорога на Донбас". Експозиція під відкритим небом відкрилася 25 травня 2016 року, а в приміщенні – 23 січня 2017 року. 2023 У липні рішенням обласної ради музей було перейменовано на Музей сучасної російсько-української війни.

9. Музей Арпада

В Історико-військовому музеї Арпада зберігається унікальна колекція військової техніки часів Другої світової війни. Крім того, бункери того часу були відреставровані і відкриті для відвідувачів. Сьогодні фундаменти, стіни і стелі чотирьох бункерів добре збереглися.

Музей налічує понад 2 000 експонатів. У Колочаві також була відновлена протитанкова оборонна лінія, що складається з бетонних пірамід. При довжині 100 метрів, це найдовша лінія оборони в Європі.

10. Очаківський військово-історичний музей

Очаківський військово-історичний музей – історичний музей, розташований у місті Очаків Миколаївського району Миколаївської області. Очаківський військово-історичний музей є філією Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Це краєзнавчий музей, створений на громадських засадах. Музей військової історії Очакова – це скарб міста, макет "Штурм фортеці Очаків". Крім цієї діорами, в 1974 році були додані "Битва під Кінбурном " і "Облога Очакова ". Сьогодні всі ці картини зберігаються на складах, через їхні величезні розміри музей взагалі не може виставити їх на виставку.

11. Одеський військово-історичний музей

Військово-історичний музей Південної України – це військово-історичний музей в Одесі.

Він був відкритий 6 листопада 1967 року як Червонопрапорний музей історії Одеського військового округу.

На початку 1980-х років музей був реконструйований і 8 травня 1985 року знову відкритий для відвідувачів. Музей має колекцію документів та експонатів з історії військового мистецтва від середини XIX століття до сьогодення.

Музей має колекцію документів та експонатів з історії військового мистецтва від середини XIX століття до сьогодення. У 2019 році був повернутий Міністерству оборони України.

12. Музей озброєння та військової техніки.

Сумська область, Спадщанський ліс (11 кілометрів від Путивля)

У музеї представлено 33 одиниці техніки, що належать до різних родів військ та видів.

Музей озброєння та військової техніки був відкритий у Спадщанському лісі у 2008 році. Серед експонатів музею – артилерія, бронетехніка, авіація, засоби протиповітряної оборони та інші. Вони були створені та вироблені в період з 1930-х до 1980-х років.

13. Музей "Братерство" (с. Соколове)

Музей братерства створений на честь пам'ятної битви в селі Соколове (Зміївський район, Харківська область), де чехословацькі добровольці з Першого окремого батальйону Чехословаччини під командуванням полковника Людвіка Свободи в 1943 році вперше вступили в бій проти нацистської армії під час Другої світової війни. Він входить до неофіційних "Семи чудес Зміївщини " і є одним з найважливіших туристичних об'єктів Харківської області. За своїм характером і змістом цей музей є пам'яткою історії чотирьох країн: України, Росії, Чехії та Словаччини. Він є філією Зміївського краєзнавчого музею.

14. Військово-патріотичний музей – Шампань

Музей Центру військово-патріотичного виховання розташований у селі Шампанія Черкаської області. У музеї експонується цінна військова техніка: бронетранспортери, вантажівки всіх видів, всюдиходи, мотоцикли, ракетні установки тощо. У музеї також представлений широкий спектр військової зброї: автомати, гвинтівки, кулемети та військова форма.

15. У Чернівецькій області відкрився музей російсько-української війни

27 лютого 2023 року у Сокирянах Чернівецької області відкрився музей, присвячений російсько-українській війні. Серед експонатів – галереї міст-героїв України, особисті речі мешканців громади, які загинули на фронті, та військові предмети. Експонати були передані військовослужбовцями та їхніми родичами.

16. Чернігівський військово-історичний музей

Музей у Чернігові, відділ Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

Музей бойової слави в Чернігові був створений добровільно з ініціативи та за участю ветеранів колишньої Першої Курганної армії у спеціально збудованому приміщенні. Експозиція була відкрита у 1985 році на честь сорокаріччя перемоги у німецько-радянській війні, а у 1986 році музей був перетворений на відділ Чернігівського історичного музею.

Музей налічує близько 2 500 експонатів, що відображають бойову історію колишньої Першої Курганної армії в роки німецько-радянської війни, військово-патріотичну роботу, яку ветерани проводять серед молоді, успадкування традицій, повсякденне життя сучасної армії, а також історію Чернігівщини з 1917 року до наших днів.

17. Панорамний музей "Визволення Проскурова"

"Визволення Проскурова" – панорамний музей на честь визволення міста Проскурова (з 1954 року перейменованого на Хмельницький) від німців 25 березня 1944 року в ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції. Художники Владислав Мамсиков та Володимир Волков намалювали та змонтували кільце у 1986-1988 роках. Панорама розміщена у спеціально збудованій будівлі, що належить Хмельницькому палацу творчості дітей та юнацтва. На панорамі зображено битву на околиці Проскурова, на теперішньому проспекті Миру. До наших днів у Проскурові збереглося кілька будівель, зокрема обриси костелу Святої Анни.

18. Технологічний музей Богуслаєва

Приватний український музей авіаційних двигунів, розташований у Запоріжжі. Серед експонатів музею – зразки авіаційних двигунів, колекція вітчизняних і зарубіжних мотоциклів, експонати мисливської зброї та приватна колекція самоварів.

З лютого 2013 року площа перед центральним фасадом перетворена на музей, де вишикувалася військова та сільськогосподарська техніка різних

періодів, а на стовпах розвішані зразки авіаційної техніки. До 68-ї річниці перемоги у Другій світовій війні перед музеєм виставлено раритетну зброю козацької доби, а над будівлею з'явився легкий транспортний літак. Біля входу до музею встановлено транспортно-бойовий гелікоптер Мі-24 з двигуном "Мотор Січ".

19. Музей важкої бомбардувальної авіації

Музей важкої бомбардувальної авіації – філіал Національного військово-історичного музею України, унікальний музей авіації під відкритим небом у Полтаві. Музей створено 1 вересня 2016 року наказом Міністра оборони України № 192 від 11 квітня 2016 року, юридична адреса: м. Полтава, вул. Олександра Засядька, 1. Музей створено на базі аеродрому, який був заснований у 1920-х роках і пройшов шлях від цивільного аеропорту, що обслуговував першу в Україні пасажирську авіакомпанію, до однієї з найпотужніших стратегічних авіабаз у світі.

20. Військово-історичний комплекс "Скеля"

Це унікальний музейний комплекс, розташований у підземеллі колишнього командного пункту Коростенських укріплень. Музейний комплекс розташований на березі річки Уж у центрі міста Коростень Житомирської області. Музейний комплекс в оборонних спорудах був побудований у 2005 році. В основі музею – комплекс підземного командного пункту. Більшість експонатів музею – це предмети, знайдені в Коростенському та Новоград-Волинському укріпленнях, а також інші артефакти часів німецько-радянської війни. Заслужують на увагу рідкісні фото воєнних часів, реконструкції та макети бункерів, схеми допоміжних підрозділів.

2.4. Віртуалізація військового туризму

Україна має величезний ресурсний потенціал для розвитку всіх видів військового туризму: численні оборонні споруди різних періодів, поля битв, музеї військової історії, пам'ятники загиблим воїнам різних періодів, пам'ятники

відомим військовим діячам; військові полігони, військові частини, стрілецькі клуби, мисливські угіддя, діяльність патріотичних організацій, що проводять вишкільні табори; діяльність клубів військово-історичної реконструкції, численні військово-історичні фестивалі.

Однак російсько-українська війна внесла свої корективи в розвиток туризму в Україні, в тому числі і в розвиток військового туризму.

Фактично, внаслідок окупації значна частина нашої території була вилучена з переліку туристичних дестинацій. Російська військова агресія проти України призвела до значних змін в українському менталітеті, руйнування інфраструктури, великої кількості жертв тощо.

Однак після Перемоги України у визвольній війні сформується величезний потенціал для військового туризму. Після закінчення війни можуть з'явитися нові об'єкти військового туризму – поля битв, польові укріплення та військові кладовища українських воїнів.

Незважаючи на відсутність військових дій на території Волинської та Рівненської областей, ця територія досі містить велику кількість реліквій визвольної війни 2022 року, зокрема різні системи фортифікаційних споруд, перевірені маршрути розвідувальних груп, позиції, обладнані різноманітним озброєнням, тощо.

Враховуючи, що місцеве населення активно долучалося до підготовки місцевості до оборони, їх можна було б використовувати як провідників, екскурсоводів тощо. Існуюча система траншей і бліндажів, відремонтована, впорядкована і частково музеєфікована, могла б бути використана як атракційний об'єкт або заклад розміщення.

Однак сьогодні, внаслідок російської агресії, віртуальні тури є єдиним методом телепортації, який дозволяє потрапити до музею, відвідати відоме історичне місце або подивитися виставу, не виходячи з дому, бомбосховища чи укриття. Віртуальні музейні тури використовують 3D та 4D ефекти, інноваційні додатки та сферичні панорами, щоб допомогти тим, хто з тих чи інших причин не може дозволити собі подорожувати.

Віртуальні тури у воєнний час – це можливість насолодитися шедеврами сучасного світового мистецтва, не виходячи з дому, безпечно доторкнутися до давньої історії власного народу, підвищити патріотичну свідомість, а також зняти психологічне напруження та надихнутися на реальну подорож у майбутньому.

В Україні основними цілями створення віртуальних екскурсій музеями на даному етапі є [17]

- *інформаційно-ознайомча* (може бути досягнута шляхом показу не лише відкритих виставок, а й, наприклад, музейних колекцій, що зберігаються на складах або в інших сховищах, вивезених внаслідок війни);
- *освітньо-культурні цілі* (надання можливості розширити діапазон візуального сприйняття об'єктів, що демонструються на екскурсіях та турах);
- *соціально-психологічна реабілітація* (дозволяє відволіктися від негативних новин і подій та краще спілкуватися один з одним).

Як правило, це діючі музеї або музеї, тимчасово переміщені в безпечніші місця, з розвиненими інтерактивними можливостями, які дають змогу ходити виставковими залами, переглядати тривимірні зображення та вивчати інформацію про експозиції та окремі експонати, не відвідуючи їх особисто.

Кількість таких віртуальних музеїв та виставок в Україні наразі зростає.

Віртуальний військовий туризм стрімко розвивається, тому що він має багато привабливих особливостей, які є особливо сприятливими для віртуальних туристів:

1. *Мінімізація особистих витрат часу і грошей*: віртуальні тури зараз безкоштовні і туристам не потрібно пакувати валізи "в дорогу". Крім того, туристи можуть перервати свою віртуальну подорож у будь-який момент, а потім продовжити "мандрівку" у зручний для них час.

2. *Альтернатива традиційним подорожам у випадку важкодоступних територій та цілей*. Це особливо важливо для України, яка веде активні бойові дії за збереження своєї національної цілісності та незалежності. Крім того, віртуальні музейні тури відкривають доступ до важкодоступних регіонів та

ширшого кола людей в інших країнах. Прикладом є люди з інвалідністю. Віртуальні музейні тури також забезпечують зручність та переваги для багатодітних маломобільних сімей або сімей з маленькими дітьми.

3. Безпека – *один з головних аспектів віртуальних турів у воєнний час*. Очевидно, що онлайн тури є менш ризикованими, ніж офлайн тури. Однак і тут є свої ризики, наприклад, якщо не дотримуватися правил безпеки в Інтернеті і залишити особисті дані, можна втратити гроші на банківській картці. У будь-якому випадку, віртуальний туризм не загрожує життю і здоров'ю туристів за жодних обставин.

4. Для туристів, які не володіють іноземною мовою, *безконтактний спосіб* подорожі зручний тим, що не вимагає безпосереднього вербального спілкування з місцевим населенням, що дозволяє уникнути труднощів, пов'язаних з мовним бар'єром і недостатнім знанням місцевості, в якій перебуває людина. Для деякого віртуальні музейні екскурсії є підготовкою до реальної екскурсії.

Таким чином, віртуальні музейні екскурсії можна розглядати як дуже перспективний напрямок сучасного туристичного ринку, що успішно існує в умовах війни за збереження цілісності та незалежності України.

Впровадження інноваційних технологій стало пріоритетним напрямком у роботі військових музеїв в умовах війни. Позитивний внесок у цю справу вніс досвід попередніх років, коли українські культурні інституції долучилися до проєкту Пан'європейської мережі віртуальних музеїв (Pan-European Virtual Museum Network). Він надає необмежений доступ до віртуальних архівів, музеїв, бібліотек та галерей. Інший мистецький проєкт Google-Art Project – також сприяє розумінню світових культурних досягнень. Він охоплює матеріали з 17 музеїв і 385 галерей у дев'яти країнах.

Під час війни спонсори покращили матеріальну базу українських музеїв. Це дозволило оцифрувати матеріали та зробити їх вільно доступними в Інтернеті. Угода між Google та Міністерством культури України також сприяла збільшенню представленості України в інформаційному просторі. В рамках цієї угоди було започатковано проєкт віртуальних екскурсій музеями. Основними

концепціями проекту є віртуальний тур музеєм. Його основна мета – надати можливість громадськості відвідувати експозиції через Інтернет (віртуальні тури).

До початку війни було оцифровано сім українських музеїв: Національний музей народної архітектури та побуту України, Музей живої історії "Мамаєва Слобода" у Києві, Музей народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького у Львові, Державний заповідник "Хортиця" у Запоріжжі та Чигиринський державний історико-культурний заповідник. Національний історико-культурний заповідник у Запоріжжі. Кожен віртуальний мандрівник може відвідати музеї онлайн та ознайомитися з архітектурою через 360-градусні панорами. Усі віртуальні подорожі озвучені трьома мовами, презентуючи культурну спадщину України. Однак ці досягнення є радше винятком, ніж нормою. Через пандемію COVID-19 та війну [30] зросла цифрова присутність музеїв в інформаційному просторі.

Музеї в Україні відреагували на цю ситуацію по-різному. Більшість закладів використали традиційний формат: розміщення відеоеккурсій та фотона своїх соціальних сторінках для широкої аудиторії.

Проте варто відзначити інноваційні підходи, спрямовані на людей з особливими потребами. Однією з небагатьох організацій, яка почала створювати відеоеккурсії для людей з мовним бар'єром, є Національний заповідник "Софія Київська". Відеоеккурсії супроводжуються сурдоперекладачем, що не лише дозволяє частині населення залишатися вдома, роблячи їхнє дозвілля більш насиченим та цікавим, а й має значний соціальний ефект.

Віртуалізація музеїв стала трендом, який не лише обмежується відеоеккурсіями для людей з особливими потребами, але й дуже популярним серед широкої громадськості, зокрема громадян України та туристів з інших країн. Запровадження карантину та війна дали потужний поштовх до зміни музеїв, тобто до зміни форми роботи та модернізації, щоб зробити їх більш цікавими та доступними для більшості громадян [13].

Музеї почали переходити до інтерактивного підходу та використовувати переваги інформаційних технологій. Віртуальні тури, створені ентузіастами, стали нагальною потребою.

Матеріали оновлювалися щодня, організовувалися онлайн-події, а в безпечних районах деякі музеї почали організовувати вуличні лекції перед музеями та розширили спектр вуличних перформансів.

Як результат, українці тепер дивляться на українські військові музеї зовсім інакше, ніж до карантину та війни. Але все це вимагає певної майстерності. Збереження соціальної ролі та значення військових музеїв у суспільстві є імперативом як для самих військових музеїв, так і для суспільства.

Для більшості українських військових музеїв основними каналами поширення інформації про свою діяльність під час війни є соціальні мережі (Facebook) та веб-сайти. Проаналізувавши активність сторінок найбільших українських музеїв у соціальних мережах, можна сказати, що їхня активність почала зростати ще до війни.

Однак у першій половині 2023 року спостерігалось різке зростання активності, причому обсяг активності у 2023 році в кілька разів перевищив показник 2022 року. Про це свідчать і вподобання відвідувачів. Переглядаючи веб-матеріали і виділяючи вподобаний контент, відвідувачі фактично погоджували його зміст. Веб-сторінка музею стає не лише місцем для демонстрації його діяльності (анонси подій, відеоекскурсії, онлайн-курси, фото), але й платформою для обговорення, висловлення побажань через лайки чи репости.

Діяльність музеїв у соціальних мережах стала першим кроком у подальшій трансформації музейного туризму в напрямку діджиталізації. На прикладі Волині (розділ 3.2) розглянемо особливості соціальної структури аудиторії музейних сторінок у соціальних мережах.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Проблеми розвитку військового туризму

На сучасному етапі існує багато проблем у розвитку військового туризму, особливо на територіях, які потребують розмінування та відновлення інфраструктури. У майбутньому непридатні та непридатні для використання території, в тому числі місця, де ведуться бойові дії, також матимуть великий потенціал для туризму.

Під час російсько-української війни в районах активних бойових дій було збудовано велику кількість оборонних споруд (блокпостів, окопів, траншеїв), які мали вирішальне значення для порятунку життів та перебігу бойових дій. У майбутньому ці об'єкти будуть популярними серед туристів.

Територія металургійного комбінату "Азовсталь" у Маріуполі (Донецька область), де бійці полку "Азов" кілька місяців обороняли місто, а мирні жителі переховувалися, по праву вважається сучасною фортифікаційною спорудою [15]. Змієві Вали під Білогірською (Київська область) – тисячолітнє укріплення, яке так і не вдалося захопити російській армії [11].

Важливе місце у розвитку військового туризму та вшанування пам'яті загиблих мають займати місця битв, особливо кривавих і переломних подій. Географія цих місць боїв дуже широка – Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Донецька, Запорізька, Херсонська та Миколаївська області [11].

Після звільнення деяких територій від окупантів стали відомі нові факти про знущання та масові поховання цивільного населення, яке постраждало від війни. З метою вшанування пам'яті жертв серед цивільного населення та висвітлення жорстокості війни у звільнених від окупантів містах, селищах і селах

мають бути створені меморіальні комплекси, які б також стали важливими військовими туристичними об'єктами. Також необхідно створювати меморіальні музеї російсько-української війни та організовувати на їхніх територіях освітні та просвітницькі заходи з метою виховання соціально відповідального та патріотично налаштованого покоління.

Поява нових місць російсько-української війни та створення музеїв сприятиме розвитку нового виду туризму в Україні – військового. Зростаючий інтерес іноземців до українських військових подій свідчить про багатообіцяючу перспективу туристичних потоків у повоєнній Україні.

Для досягнення післявоєнного відновлення та сталого розвитку внутрішній туризм потребує партнерства на всіх рівнях, надійної та ефективної участі уряду, а також узгодженої вертикальної координації між національними та місцевими органами влади з метою сприяння розвитку туризму.

Водночас той факт, що під час війни в Україні не було територій, які були б повністю безпечними, безпосередньо негативно вплинув на туристичну привабливість країни, яка наразі близька до нуля. Іноземні туристи не можуть подорожувати до України через часті масштабні обстріли, ракетні та бомбові атаки в країні.

Індустрія внутрішнього туризму також наразі переживає серйозну кризу внаслідок міграції людей з небезпечних районів до безпечніших, замість того, щоб подорожувати до інших частин України. Українська туристична галузь наразі втрачає багато грошей. По-перше, це пов'язано зі зменшенням загальної кількості туристів. Наразі в Україні взагалі немає іноземних туристів, а в 2020 році кількість іноземних туристів сягнула близько 4 млн, з яких близько 90 000 скористалися послугами українських туристичних агентств.

Тринадцять з 24 областей України майже повністю зупинили роботу туристичних підприємств [39].

При правильному підході можна створити унікальні дестинації військового туризму, які прославлятимуть славу українських військових. Також

необхідно створювати військові меморіали для увічнення пам'яті героїв, які загинули, захищаючи Україну від московських окупантів .

Водночас, варто зазначити, що для туристичної галузі зараз характерним є наступне:

- керівництво туристичних підприємств більше орієнтується на волонтерство, перетворюючи туристичні центри на гуманітарні або волонтерські штаби;
- на туристичних маршрутах мають бути встановлені бомбосховища або укриття;
- маршрути навколо важливих державних та військових об'єктів, які можуть стати об'єктами ракетно-бомбових ударів з боку російських агресорів, мають бути зведені до мінімуму;
- пляжні та пішохідні тури неможливі через триваючі військові дії та мінні поля.

Що стосується розвитку військового туризму на даному етапі, то можна виділити основні негативні фактори, спричинені війною:

- доходи українців зменшилися або залишилися на рівні, що передував вторгненню, тоді як витрати значно зросли;
- на виїзний туризм негативно вплинуло те, що внаслідок введення воєнного стану на всій території України громадянам, які мають військовий обов'язок, заборонено виїжджати за межі країни;
- питання безпеки в'їзного туризму наразі стоїть на паузі, оскільки Україну наразі відвідують переважно з робочими дипломатичними візитами, кореспонденти іноземних ЗМІ та волонтери, яким не байдужа доля України. На жаль, наразі неможливо гарантувати безпечне перебування іноземних туристів в Україні;
- проблеми з кадровим забезпеченням у туристичній сфері через міграцію населення призвели до скорочення кількості кваліфікованих кадрів у всіх сферах економічної діяльності;
- руйнування рекреаційної інфраструктури.

Сьогодні внутрішній туризм має особливий характер, що пов'язано з дозволами та обмеженнями, які застосовуються у відносно безпечних західних та центральних регіонах під час війни. Ці фактори слід враховувати не лише туристам, але й туристичним компаніям. При розробці маршрутів військової пам'яті необхідно враховувати розташування бомбосховищ. При розробці маршрутів військового туризму туроператори та гідни повинні враховувати, що туристи повинні мати доступ до бомбосховищ у разі повітряної тривоги.

Маршрути історичного та військового туризму слід планувати відповідно до розпоряджень про комендантську годину. З метою підтримання правопорядку під час воєнного стану в усіх регіонах України вводиться комендантська година. Зазвичай комендантська година діє з 23:00 до 05:00, тому слід враховувати цю вимогу, плануючи свій відпочинок або відвідування певних військових об'єктів.

Під заборону підпадають військові екскурсії поблизу важливих або військових об'єктів інфраструктури, проведення масових заходів, відвідування лісів, водойм та гірських перевалів у різних регіонах України, відпочинок у прифронтових зонах та поїздки на території, що перебувають або перебували під окупацією.

Варто зазначити, що рекреаційно-туристична діяльність має свої особливості в кожному регіоні. Здебільшого вони пов'язані з певними обмеженнями, які діють в окремих регіонах.

Під час війни ситуація з туризмом в країні є досить песимістичною. Однак очікується, що туризм почне відновлюватися після завершення конфлікту, оскільки запити до екскурсійних турів на військову тематику вже є. Це підтверджує досвід низки країн, які пережили війну і підняли свою туристичну галузь на новий рівень. Серед них Хорватія, Ізраїль та Грузія.

Тому складно говорити про розвиток військового туризму під час війни, але водночас ми повинні намагатися підтримувати цю діяльність там, де дозволяє безпекова ситуація, тим самим допомагаючи країні економічно і підтримуючи своїми послугами громадян, а також відновлюючи емоційну та психологічну рівновагу в дуже складні часи.

На сьогоднішній день низка туристичних підприємств знайшли способи продовжити свою діяльність, скориставшись урядовою програмою з переміщення бізнесу, адже навіть під час війни уряд шукав шляхи допомоги бізнесу та громадянам. Значну допомогу туристичній галузі надали іноземні партнери країни та міжнародні організації.

Незважаючи на складну ситуацію в післявоєнний період, туризм має залишатися важливою частиною стратегії відновлення економіки. Однак починати працювати в цьому напрямку потрібно вже сьогодні. Зокрема, необхідно включити розвиток туризму до плану післявоєнної відбудови, провести переговори зі світовими готельними мережами щодо їх входження в Україну, підготувати масштабні маркетингові кампанії, спрямовані на зовнішні ринки, розробити плани подорожей місцями бойової слави Збройних Сил України, працювати над відновленням туристичної інфраструктури, просувати нестандартні форми туризму, відкривати національні туристичні офіси в інших країнах.

На особливу шану та повагу заслуговують представники туристичної галузі, які підтримують військових, тимчасово переміщених осіб та всіх, хто постраждав від війни, як фінансово, так і в плані надання послуг.

Протягом перших трьох місяців повномасштабного вторгнення в Україну багато українських робітників виявляли особливу солідарність зі своїми співвітчизниками і прагнули допомогти тим, хто був змушений покинути свої домівки, і саме ця допомога допомагала їм зберігати оптимізм і віру у Перемогу (рис. 3.1). Це також стало вирішальним фактором у подальшому виживанні їхнього бізнесу.

Багато екскурсоводів та менеджерів турів одразу ж долучилися до роботи в тилу, використовуючи свої професійні навички – знання місцевої ситуації, людей та культури, розуміння найкращої транспортної логістики, а також мережі знайомих в Україні та за її межами. Вони також допомагали іноземним журналістам та організаціям як фіксери. Туристичні інформаційні центри часто ставали логістичними центрами інформаційної та гуманітарної підтримки, а

приміщення, які нещодавно займали туристи, ставали тимчасовим житлом для евакуйованих від війни людей та їх тварин.

Повномасштабне вторгнення дало багатьом гідам і музейним працівникам можливість і необхідність переосмислити місцеву історію та культуру.



Рис. 3.1. Українці, евакуйовані під час війни [28]

Таким чином, загалом туризм має великий потенціал у післявоєнному відновленні України. Розвиток туризму може мати сприятливий вплив на суміжні галузі та залучити іноземні інвестиції. Зростання інтересу до України (особливо до місць військових дій), покращення логістичних зв'язків з ЄС, практичне залучення іноземців до волонтерства та допомоги біженцям, а також почуття солідарності можуть призвести до збільшення кількості іноземних туристів, які приїжджатимуть до України коли це буде безпечно.

Зростаючий світовий інтерес до історичної та військової спадщини України і, на жаль, збільшення кількості таких об'єктів внаслідок війни, не можна упускати як можливість шукати, зберігати, переосмислювати і належним чином представляти цю спадщину не лише іноземній аудиторії, але й українцям.

3.2. Онлайн-презентації військового туризму Волині, як перспективний досвід для виходу з кризи туристичних підприємств регіонів України, які найбільше постраждали від війни

На даному етапі інтерес до України з усього світу просто величезний, і ми повинні перетворити його на потужний туристичний потік. Однак неминуче, що характер внутрішнього туризму в Україні зміниться після війни з росією, і на відновлення після війни знадобиться певний час. Коли війна закінчиться і ми почнемо все відбудовувати, внутрішній туризм, очевидно, економічно постраждає. Звичайно, з часом туризм відновиться і зміниться. Багато туристів поїдуть у місця, які стали символами цієї війни. Якщо люди подорожували місцями козацької слави, такими як Холодний Яр, Хортиця, то вони зустрінуться з місцями нашої нинішньої війни.

У цьому випадку важливо вже зараз розробити таку програму екскурсій, щоб туристи могли зрозуміти, що відбувалося, і розповісти своїм дітям та онукам про боротьбу і Перемогу України.

Певні види екскурсійних турів деякий час будуть недоступні в Україні, а про пляжний туризм тимчасово забудуть, оскільки триває розмінування. З іншого боку, очікується, що кількість післявоєнних пляжів повернеться до рівня початку 2014 року, включаючи пляжі Криму.

Зараз війна змусила людей "мандрувати" (тікати в спокійніші місця) по всій країні та шукати прихистку в різних куточках світу. Ця ситуація робить нас більш згуртованими. Які слова подяки ми можемо сказати нашим сусідам з Польщі? Скільки дітей, матерів і людей похилого віку, які покинули свої домівки внаслідок війни, отримали притулок, їжу і все необхідне для життя? Польща прийняла до 3 мільйонів українців, які були змушені покинути свої домівки, рятуючись від війни, і зараз робить все можливе, щоб вони не відчували себе біженцями. Жодні слова не можуть висловити нашу щирю вдячність усьому народу Польщі та її Уряду за неоціненну допомогу, яку вони надають українцям.

Скільки тимчасово переміщених осіб повернулося з інших країн? А скільки нових друзів приїде до них?

Тому дуже важливо сьогодні розробляти інноваційні віртуальні екскурсійні тури, щоб зацікавити гостей з-за кордону місцевими військовими маршрутами, насамперед з Республіки Польща, Німеччини, Чехії та інших країн, які підтримують Україну.

Навіть в умовах обмежень (наприклад, на відвідування лісів чи прикордонних територій) громадяни продовжують відкривати свою батьківщину. Це зрозуміло, адже постійний стрес може виснажувати, а організм потребує відновлення.

Однак розвивати туризм під час війни цілком логічно, адже в Україні зростає популярність віртуального військового туризму. У цьому контексті ми пропонуємо туристичним компаніям, особливо в регіонах, які найбільше постраждали від війни, не стояти на місці, а розробляти ексклюзивні віртуальні тури, які увійдуть до переліку екскурсій для українців та гостей з різних країн після нашої Перемоги.

Онлайн-презентація військових турів на Волині – це форма організації дозвілля, яка відрізняється від реального туризму тим, що передбачає віртуальне відтворення військових об'єктів для самостійного спостереження.

Завдяки використанню інноваційних технологій віртуальні військові тури покликані забезпечити такий же рівень участі відвідувачів, як і традиційний туризм, але без необхідності фізичної присутності або оплати перельоту і проживання [18].

Світ, в якому ми живемо сьогодні, все більше залежить від інформаційних технологій. Стрімкий розвиток високих технологій підштовхнув людство йти в ногу з часом, що знайшло своє відображення у народженні різноманітних нових інтернет-проектів. Одним з них є віртуальний тур, який за останні кілька років став незамінним презентаційним інструментом для різних культурних та освітніх установ, такі як музеї, бібліотеки та ін.

Через війну в Україні, небезпеку перебування в країні та обмеження на в'їзд іноземних громадян, віртуальні тури є єдиною дистанційною можливістю для українців та іноземців, зацікавлених у вивченні України, відвідати музеї, виставки та дослідити відомі історичні місця, не покидаючи своїх домівок, бомбосховищ чи укриттів.

Мати Волинь – так з повагою і трепетом називають цю землю ще з V століття. Ця земля є домівкою для пишних лісів, озер, щедрих врожаїв, унікальних пам'яток культури, сакральних місць, міфів, легенд і, перш за все, прекрасних людей, які щиро поважають і люблять свою землю. Місцеві жителі змусять вас закохатися у Волинь по-особливому, розповідаючи дуже цікаві історії про свій рідний край та оборону Волинської землі [5].

Віртуальний тур є імітацією на існуючу локацію і зазвичай складається з серії відео, нерухомих зображень або 360-градусних зображень [30].

Одними з основних технологій, що використовуються для віртуальних турів, є віртуальна реальність (VR) та 360-градусні зображення. Віртуальна реальність – це технологія занурення, яка дозволяє користувачам взаємодіяти з цифровим середовищем у відчуттях реалізму. Користувачі можуть досліджувати віртуальні напрямки так, ніби вони там перебувають [30].

Ще одна технологія, яка використовується у віртуальних турах – 360-градусні камери. Ці камери знімають зображення, дозволяючи користувачам досліджувати об'єкти в панорамному напрямку. Така технологія особливо корисна для створення віртуальних турів такими місцями, як музеї, галереї та історичні пам'ятки. Окрім VR і 360-градусних камер, для віртуальних турів використовуються й інші технології. До них належить технологія доповненої реальності (AR), що накладається на цифрові зображення.

Також можуть використовуватися інші мультимедійні елементи, такі як звукові ефекти, музика і дикторський текст. Термін "віртуальний тур" зазвичай використовується для опису різноманітних медіа та фото зображень. Панорама – це безперервний вид, оскільки це серія фото або панорамне відео. Однак терміни "панорамний тур" і "віртуальний тур" насамперед стосуються віртуальних турів,

створених за допомогою камери. Віртуальний тур складається з декількох фото, зроблених з однієї точки зору. Камера і об'єктив обертаються навколо точки, в яку падає світло ззаду об'єктива. Відеотур – це повне відео певної локації.

На відміну від статичного віртуального туру, відеотур слідує за локацією лінійно. Відеокамера знімає локацію зі швидкістю пішохода, постійно переміщуючись від однієї точки до іншої. Віртуальні 3D-тури можуть бути створені за допомогою методів 3D-реконструкції [13].

Для того, щоб забезпечити ефективність і прибутковість індустрії туристичних послуг, важливо бути в курсі всіх сучасних тенденцій і новітніх розробок і йти в ногу з часом.

Створення віртуальних військових турів по Волині має на меті:

- промоційно-ознайомчу, тобто реалізація цього завдання дозволяє презентувати не лише відкриті виставки, а й, наприклад, музейні колекції, що зберігаються на складах;
- освітньо-культурну, яка дає можливість розширити діапазон візуального сприйняття експонованих об'єктів на екскурсіях та подорожах;
- соціально-психологічної реабілітації, яка може відволікти увагу від негативних новин і подій та уможливити приємний обмін думками між учасниками віртуального туру [18].

На Волині створені комбіновані віртуальні тури, які вражають своєю унікальністю, новизною, багатогранністю та оригінальністю, оскільки включають історичні, військові, культурні та інші пам'ятки (табл. 3.1). Однак у майбутньому планується створення нових віртуальних військових турів (до військових музеїв, що уособлюють трагедію російсько-української війни). Віртуальні тури здебільшого використовуються як інструменти промоції.

Зараз цифрові військові тури дуже популярні. В Україні це також можливість показати зруйновані війною архітектурні пам'ятки чи рекреаційні зони. Такі проекти виявилися дуже важливими з точки зору доступності, оскільки продуктами можуть користуватися люди з інвалідністю. На Волині вже є 13 оцифрованих пам'яток (рис. 3.2).



Рис. 2.2. Оцифровані пам'ятки Волині

До таких пам'яток належать Луцьке підземелля, Луцький замок, Олицький замок, Колегіальний костел Святої Трійці, Олика, Національний парк "Прип'ять-Стохід", В'їзна брама садиби XVIII ст. в Любешові, озеро Світязь, Маневицький краєзнавчий музей. Човен, Городище. Володимир, Слов'янський парк. Володимир, Собор Різдва Христового ПЦУ + підземелля. Володимир, костел Іоакима і Анни. Володимир, Успенський кафедральний собор. Володимир [18].

Віртуальна реальність стала частиною повсякденного життя. Усі віртуальні тури Волині можна переглянути безкоштовно (табл. 3.1).

Віртуальні тури Волині охоплюють широкий спектр цифрових реальностей, включаючи віртуальну реальність, змішану реальність і доповнену реальність. Насправді віртуальна діяльність виходять далеко за межі туристичної індустрії. Зрештою, багато людей купують нерухомість, навіть не бачачи її на власні очі, вважаючи, що віртуального туру достатньо. Люди відвідують музеї за

допомогою віртуальних турів, а освітяни використовують віртуальну реальність для покращення освітнього досвіду своїх здобувачів.

Таблиця 3.1

Віртуальні тури Волині

1.	Луцькі підземелля	https://goo.gl/maps/LD5pK596AqAxNwU2E9
2.	Луцький замок	https://goo.gl/maps/JYTMpCGUhC6LxdpR9
3.	Олицький замок	https://goo.gl/maps/8uUAYbGcoBmRfktD9
4.	Колегіальний костел Святої Трійці. Олика	https://goo.gl/maps/iss1aKmNL3z9tagN7
5.	Національний парк «Прип'ять-Стохід»	https://goo.gl/maps/Rfts1tiauMZdpdEe8
6.	В'їзна брама садиби XVIII ст. Любешів	https://goo.gl/maps/pJ5BEbJN1XGuAR859
7.	Озеро Світязь	https://goo.gl/maps/rFxafJBcoXFWWKQS6
8.	Маневицький краєзнавчий музей. Човен	https://goo.gl/maps/3s6FY9XKfEZrJbNR8
9.	Городище. Володимир	https://goo.gl/maps/umPwtuWwgG4nyqGt9
10.	Слов'янський парк Володимир	https://goo.gl/maps/2tp8bgJqQ77qAM5v9
11.	Собор Різдва Христового + підземелля. Володимир	https://goo.gl/maps/wjY9GRVdtGk9koZ
12.	Костел Іоакима та Анни. Володимир	https://goo.gl/maps/kZAHmu6ZmpbYSe5Z9
13.	Успенський собор. Володимир	https://goo.gl/maps/SwV127ZQLQbJdZ116

На цьому етапі представники влади, бізнесу, туризму, освіти, екскурсоводи на Волині вивчають можливості подальшого оцифрування пам'ятників, пам'яток, рекреаційних зон та військових музеїв. Ці музеї часто створюються родичами військових, загиблих у жахливій війні, яку розв'язала росія.

Абсолютно необхідно відновити екскурсії та представити Волинь на міжнародній арені. Туристи матимуть більше можливостей відвідати унікальні пам'ятки онлайн, дізнатися більше про них і проявити більше інтересу до запланованих поїздок. Туристична індустрія робить все можливе, щоб показати унікальні пам'ятки регіону онлайн.

Стародавні поселення, військові та археологічні пам'ятки розташовані по всій території Волині. Тут відбувалися дуже важливі події під час національно-визвольної війни Богдана Хмельницького. Окремою історичною гордістю Волині є замок Любарта, а місця, що мають історичне значення, можна знайти всюди. Тому туристам було б дуже цікаво організувати свій вільний час віртуально по-особливому, адже вони можуть помилуватися численними річками та озерами Волині (на жаль, під час війни це було неможливо, адже багато мальовничих куточків краю були заміновані), прогулятися спеціальним велосипедним маршрутом, або навіть організувати віртуальний екстремальний похід і надовго запам'ятати свою онлайн-подорож!

Природна краса регіону захоплює дух, а природа щедро обдарувала Волинь великою кількістю по-справжньому чудових місць, тому не дивно, що сюди приїжджають ті, хто любить відпочивати на лоні природи. Іноді навіть серце перестає битися, а душа наповнюється дивовижним відчуттям спокою і гармонії. У цьому куточку країни є багато святих місць. Для тих, хто звик відпочивати душею, багато куточків Волині містять унікальну енергетику, де можна не тільки сховатися від сторонніх очей, а й взагалі втекти від суєти. Волинь – один з найкрасивіших і духовно багатих регіонів. Тут багато аматорського життя, багато освітніх та військових музеїв [5].

Тому, на додаток до вже представлених віртуальних турів, незабаром буде запущена нова онлайн-програма, яка презентує найважливіші та найкрасивіші місця, фольклорні фестивалі, свята тощо на Волині. Здійснивши віртуальну подорож Волиню, можна дізнатися, що саме тут Іван Федоров завершив свою першу друковану книгу. Це батьківщина Лесі Українки та інших видатних діячів. Тут знаходиться найглибше озеро Європи – Світязь, а також найвідоміша копальня бурштину.

Волинь планує більш складні форми віртуальних турів, включаючи занурення в навколишнє середовище за допомогою навушників або симуляторів. Користувачі зможуть відчути ширший спектр відчуттів, таких як рух (наприклад,

у симуляторі американських гірок), дотик (наприклад, вода, що бризкає на користувача) і запах.

На цьому етапі технологія віртуальної реальності стає дедалі популярнішою як доповнення до фізичного досвіду екскурсійних турів. У майбутньому Волинь може поєднати фізичні та віртуальні атракції. Також планується, що всі музеї будуть доповнювати виставки віртуальними презентаціями, як це роблять найкращі музеї світу [14].

Таким чином, віртуальні тури є одним з багатьох ключів до стійкості туристичної індустрії Волині і можливістю відновити безпрецедентну епоху. Демонстрація всього, що можуть запропонувати віртуальні об'єкти, - це чудовий спосіб надихнути "звичайний" туризм і зберегти дестинації живими, коли відвідувачі зможуть знову поїхати у відпустку.

Віртуальні тури отримали визнання як спосіб для готелів і туристичних об'єктів підкреслити нематеріальні переваги свого розташування, створити особливе відчуття місця і привернути увагу туристів, які інакше не знали б про них. Справжня краса віртуальних турів полягає в тому, що ми можемо доторкнутися до історії Волині безпечно і ефективно. Люди, що знаходяться далеко один від одного, можуть дивитися один на одного і обмінюватися історіями, культурами та ідеями.

Створюючи різні типи віртуальних реальностей, можна персоналізувати сервіс для різних типів туристів. Необхідно створити кілька програм і продавати віртуальні події за допомогою спеціальних пакетів, контент-маркетингу та цільових розсилок.

Створення унікальних віртуальних турів Волині в майбутньому не повинно обмежуватися традиційними перспективами. Необхідно застосовувати інновації та передові технології у віртуальних турах, які дозволять відвідувачам політати на повітряній кулі, поплавати в озері, не намокнувши, покататися на лижах, посидіти біля каміна в холі готелю або прогулятися лісом. Додавши ці враження, туристи зможуть отримати унікальний досвід, який замінить "реальну" подорож, яка з тих чи інших причин неможлива.

Крім того, важливим фактором буде здатність післявоєнної України проводити масштабні маркетингові кампанії на зовнішніх ринках, що дозволить змінити сприйняття нашої країни з місця бойових дій на безпечну туристичну дестинацію.

Крім того, важливо вже сьогодні починати переговори зі світовими готельними мережами, робити їм пропозиції щодо входження в Україну та розробляти стратегію післявоєнного розвитку. Тільки плануючи наперед, ми зможемо по-справжньому скористатися тим, що інтерес до нас залишається високим і що війна нарешті закінчилася.

Таким чином, перспективи розвитку військового туризму в післявоєнній Україні будуть:

- збільшені за рахунок залучення досвіду країн, які пережили війну, оскільки багато туристів дуже цікавляться місцями, які стали пам'ятними маршрутами та символічними місцями повоєнного періоду;

- військовий туризм є актуальним для туристів, які бажають на власні очі побачити труднощі повоєнного життя в Маріуполі, Бучі, Ірпені, Харкові та інших містах і селах;

- вшанування окремих місць в Україні, таких як Чорнобаївка, о. Зміїний тощо, які можуть стати своєрідними символами слави;

- збагачення фондів для відбудови України та розробка конкретних планів і стратегій відновлення.

ВИСНОВКИ

Військовий туризм охоплює такі напрямки: військові музеї; музеї, присвячені окремим військовим битвам та війні в цілому; меморіали, пам'ятники, поля битв та історичні битви для всіх зацікавлених осіб, а також для ветеранів та родичів загиблих воїнів, відвідування діючих та історичних військових об'єктів та полігонів, військових кораблів, підводних човнів.

Війна на території України призвела до реорганізації всієї туристичної галузі, і очікується, що після закінчення бойових дій з'являться нові популярні туристичні напрямки. Одним із шляхів відновлення туризму в Україні є розвиток військового туризму. Військовий туризм як окремий вид туризму існує у світі вже давно, але сьогодні він набув особливої популярності.

Однією з причин популярності військового туризму є бажання дізнатися більше про історію певних подій та відчути себе їх частиною. Ця сфера туризму є дуже різноманітною, оскільки задовольняє потреби туристів різного віку та смаку.

Мотивації споживачів військового туризму можна пояснити такими причинами: отримання нових вражень та емоцій; бажання вшанувати пам'ять загиблих воїнів; дослідження нових напрямків; інтерес до нових військово-туристичних об'єктів; почуття патріотизму; пошук гострих відчуттів.

Військовий туризм в Україні уможливить на власні очі побачити труднощі Маріуполя, Бучі, Бородянки, Ірпеня, Харкова, Ізюма та інших міст і сіл, а також вшанувати певні місця в Україні, такі як Дебальцеве, Чорнобаївка та о. Зміїний, які можуть бути унікальними символами слави.

Існуючі потенційні місця для створення ресурсної бази військового туризму (станом на кінець 2023 року) зосереджені у п'яти областях (Донецькій, Київській, Харківській, Херсонській та Одеській). Сподіваємося, що перелік потенційних місць поповниться лише символами загибелі російської тиранії на українській землі.

Цінність підвищення обізнаності громадськості про об'єкти та події російських звірств йде пліч-о-пліч із суспільною значущістю проголошення вічної пам'яті про події російсько-української війни.

Україна має величезний ресурсний потенціал для розвитку всіх груп військового туризму: численні оборонні споруди різних періодів, поля битв, музеї військової історії, пам'ятники загиблим воїнам різних періодів, пам'ятники відомим військовим діячам; військові полігони, військові частини, мисливські угіддя, патріотичні організації, які організовують вишкільні табори; клуби військово-історичної реконструкції, численні фестивалі військової історії.

Однак російсько-українська війна внесла свої корективи в розвиток туризму в Україні, в тому числі і в розвиток військового туризму. Фактично, внаслідок окупації значна частина нашої території була вилучена з переліку туристичних дестинацій.

Російська військова агресія проти України призвела до значних змін у ментальності українців, руйнування інфраструктури, великої кількості жертв тощо. Однак після Перемоги у визвольній війні в Україні сформується величезний потенціал для військового туризму. Після закінчення війни можна буде створювати нові дестинації для військового туризму – місця боїв, польові укріплення та військові кладовища українських воїнів.

Не лише українці, а й увесь світ має бути поінформований про справжні причини та наслідки війни. Для досягнення цієї мети необхідно спільними зусиллями, за фінансової підтримки Уряду та міжнародної технічної допомоги, за участі зацікавлених сторін та за сприяння Державного агентства розвитку туризму розробити центральний об'єкт українського потенціалу військового туризму – маршрути пам'яті, які включають низку зруйнованих окупантами об'єктів, що залишаться в історії як доказ злочинів, скоєних країною-агресором, а також об'єкти, які були знищені в період збройної агресії, історичні та військові музеї, зруйновані російською армією. Агресори вивезли багато експонатів з окупованих територій, зруйнували виставки та музеї.

Враховуючи досвід інформатизації туризму під час пандемії, деякі елементи стратегії розвитку потенціалу військового туризму тепер можуть бути реалізовані в *електронному вигляді*. Говорячи про відродження туризму у звільнених містах, слід підкреслити, що всі проєкти, пов'язані з подіями війни, мають передусім стати частиною меморіального туризму країни.

Сьогодні віртуальні тури, внаслідок російської агресії, є єдиним видом телепортів, які дозволяють потрапити до музеїв, відвідати видатні історичні місця або подивитися шоу, не виходячи з дому, бомбосховища чи укриття. Віртуальні музейні тури використовують 3D і 4D ефекти, інноваційні додатки та сферичні панорами, щоб допомогти тим, хто з тих чи інших причин не може дозволити собі реальну подорож.

Віртуальні тури у воєнний час – це можливість побачити шедеври сучасного світового мистецтва, доторкнутися до давньої історії нації та підвищити патріотичну свідомість, не виходячи з дому та у безпеці, водночас отримавши психологічний комфорт та натхнення для реальної подорожі.

На даному етапі існує багато проблем з розвитком військового туризму, особливо на територіях, які потребують розмінування та відновлення інфраструктури. У майбутньому непридатні та невідповідні території, в тому числі місця, де ведуться бойові дії, також матимуть великий потенціал для туризму.

На даному етапі інтерес світу до України просто величезний, і ми повинні перетворити його на потужний туристичний потік.

У такому випадку необхідно вже зараз розробити таку програму турів, яка дозволить туристам зрозуміти, що відбувається, дізнатися про боротьбу в Україні та Перемогу над росією.

Тому є сенс розвивати туризм під час війни, адже віртуальний військовий туризм в Україні набирає особливих обертів. У цьому контексті ми рекомендуємо туристичним компаніям, особливо в регіонах, які найбільше постраждали від війни, не стояти на місці, а розробляти ексклюзивні віртуальні

тури, які після Перемоги увійдуть до переліку екскурсій для українців та гостей з різних країн.

Завдяки використанню інноваційних технологій віртуальні військові тури мають на меті забезпечити такий самий рівень залучення відвідувачів, як і традиційні екскурсії, але без необхідності бути фізично присутніми та оплачувати перельоти і проживання.

Через війну в Україні, небезпеку перебування в країні та обмеження на в'їзд іноземних громадян, віртуальний тур є єдиним віддаленим портом в'їзду, який дозволяє українцям та іноземцям, зацікавленим у вивченні України, відвідувати музеї, виставки та досліджувати відомі історичні місця, не покидаючи своїх домівок, бомбосховищ чи укриттів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барвінок Н.В., Барвінок М.В. Вплив російсько-української війни на туризм в Україні та перспективи його розвитку в майбутньому. Російсько-українська війна (2014–2022): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та юридичні аспекти: монографія. 2022. С. 24–34. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-4> (дата звернення: 03.03.2024).
2. Безверхнюк Т.М., Бабов К.Д., Цуркан О.І. Ресурсне забезпечення післявоєнного відновлення та розвитку України: потенціал курортно-рекреаційної сфери. Наукові інновації та передові технології. 2022. Вип. 6(8). С. 459-470. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6\(8\)-459-47](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6(8)-459-47)
3. Божко Л. Д., Холодок В. Д. Туризм: проблеми та перспективи розвитку під час війни. URL: <http://ku-khsac.in.ua/article/view/265423>
4. Бордун О., Шевчук В., Монастирський В., Лучка О. Втрати на напрями порятунку туристичного бізнесу України в умовах війни. Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2022. Вип. 62. С. 178–196. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2022.62.0.6214>
5. Волинь унікальна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism.volyn.ua/ua/Events.html> (дата звернення: 03.06.2023).
6. Верес К.О. Інноваційні технології в екскурсійному супроводі. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/17392/3/Innovative%20technology%20of%20excurtion%20accompanied.pdf> (дата звернення: 03.04.2024).
7. Грищенко С.І. Туристична індустрія України: аналіз тенденцій та чинників розвитку в координатах повоєнного відновлення. Економіка та суспільство. 2023. Вип. 23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-29>
8. Державне агентство розвитку туризму. URL: <https://www.tourism.gov.ua/statistic> (дата звернення 11.02.2024).

9. Екскурсійний супровід, промоційні та сувенірні продукція: як впродовж року працював Центр туристичної інформації та послуг. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/ekskursiinyi-suprovid-romotsiini-zakhody-ta-suvenirna-produktsiia-iak-vpodovzh-roku-pratsiuvav-tsentrturystychnoi-informatsii-ta-posluh> (дата звернення: 03.03.2024).
10. Захарова Т.В. Напрями розвитку туристичного бізнесу України. Економіка та суспільство. 2023. Вип. 49. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-6> (дата звернення: 03.03.2024).
11. Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення. 2022. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-payl> (дата звернення: 11.04.2024).
12. Каднічанський Д. А. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації / Д. Каднічанський, М. Каднічанська // Матеріали XIV Наукової міжнародної конференції “Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід” (Львів, 9 жовтня 2020 р.). – Львів, 2020. – С. 132–135.
13. Коваленко О.В. Використання віртуальних екскурсій як сучасних форм організації навчального процесу. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/9/part_1/22.pdf (дата звернення: 03.02.2024).
14. Кращі музеї, куди можна потрапити онлайн. URL: <https://34travel.me/post/online-museums> (дата звернення: 03.04.2024).
15. Кузьміч І.С. Екологічні наслідки війни та проблематика екологічного туризму в контексті повномасштабного вторгнення рф. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/89.pdf> (дата звернення: 03.03.2024).
16. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. 2018. №1.

- С. 107– 118. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-7603.1.2018.151825> (дата звернення: 03.03.2024).
17. Лисюк Т.В., Ройко Л.Л., Білецький Ю.В. Цифрові інноваційні технології у сфері туризму України. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. URL: <http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2554> DOI: 10.32782/2524-0072/2023-52-36 (дата звернення: 03.03.2024).
 18. Лисюк Т.В., Терещук О.С., Білецький Ю.В. Віртуальні екскурсії – інноваційний напрям у туристичній діяльності Волині. *Економіка та суспільство*. 2023. №53. URL: <http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2554> DOI: /10.32782/2524-0072/2023-53-44 (дата звернення: 03.03.2024).
 19. Лисюк Т.В., Терещук О.С., Білецький Ю.В. Туристичні подорожі у Волинській області: особливості організації в умовах сучасних викликів. *Економіка та суспільство*. 2023. № 54. URL: <http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2554> DOI: /10.32782/2524-0072/2023-54-5 (дата звернення: 03.03.2024).
 20. Малярчук, Н. М., Чирва, О. Г. Проблеми та перспективи розвитку незвичайних видів туризму на території України після закінчення російсько-української війни на прикладі військового туризму. *Економічні горизонти*. 2022. Вип. 4(22). С. 34–42. DOI: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.4\(22\).2022.267014](https://doi.org/10.31499/2616-5236.4(22).2022.267014) (дата звернення: 03.03.2024).
 21. Музеї онлайн. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/infohraphics> (дата звернення: 03.02.2024).
 22. Олексюк Г.В., Подольський О.С. Проблеми та перспективи туристичної індустрії України в умовах сучасних викликів. *Регіональна економіка*. 2022. № 3. С. 95–105. URL: http://re.gov.ua/re202203/re202203_095_OleksyukHV,PodolskyOS.pdf (дата звернення: 03.03.2024).
 23. Паньків Н., Скрипник М. Екологічний туризм як пріоритетний напрямок сталого розвитку туризму в Україні: виклики сьогодення. *Вісник*

- Хмельницького національного університету. 2022. № 4. С. 229–240.
URL: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2022/09/2022-308-36.pdf> (дата звернення: 03.03.2024).
24. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року від 16 березня 2017 р. № 168-р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 11.02.2024).
25. Растворова М. Підходи до позиціонування туристичних дестинацій в умовах викликів війни: аналіз досвіду країн балканського півострову. Вчені записки Університету «Крок». 2022. №3 (67). С. 83–91.
DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-83-91> (дата звернення: 03.03.2024).
26. Рейманн М., Корнус О., Венгерська Н., Холодок В., Пацюк В., Паланг Х. Розвиток туристичного бізнесу прифронтових громад в умовах війни: зарубіжний та український досвід. Регіональна економіка. 2023. № 1. С. 136–144. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2023-1-14> (дата звернення: 03.03.2024).
27. Роїк О., Недзвецька О. Шляхи розвитку туристичної сфери України у воєнний період. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2022. № 46. С. 11–15. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8030/2022-46-2>
28. Сервіс Google Arts and Culture. URL: <https://artsandculture.google.com/> (дата звернення: 03.02.2024).
29. Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf (дата звернення: 03.03.2024).
30. Сущенко О.А., Кравченко В.В. Становлення віртуального туризму як напряму розвитку інформатизації діяльності туристичного підприємства. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kgm_tech_2018_140_6 (дата звернення: 03.03.2024).

31. Фастовець О. Туризм в Україні в умовах воєнного стану. Development of management and entrepreneurship methods on transport. 2022. № 3 (80). С. 87–97. DOI: <https://doi.org/10.31375/2226-1915-2022-3-87-97> (дата звернення: 03.03.2024).
32. Філюк С.М. Вплив кризових процесів на туристично-рекреаційний потенціал України: ретроспективний аналіз даних 2014-2022 рр. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 34. С. 296–305. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7220110> (дата звернення: 03.03.2024).
33. Цупка І.М., Кривенкова Р.Ю. Пріоритети функціонування туристичної індустрії під час війни в Україні. Причорноморські економічні студії. 2023. Вип. 79. С. 247–250. DOI: <https://doi.org/10.32782/bses.79-38> (дата звернення: 03.03.2024).
34. History of Tourism in Croatia. URL: <https://www.find-croatia.com/history-tourism-croatia/> (дата звернення: 03.03.2024).
35. History of tourism in Cyprus. URL: <https://buyhome.com/history-of-tourism-in-cyprus/> (дата звернення: 03.03.2024).
36. Is Israel Safe to Visit? URL: <https://travellersworldwide.com/is-israel-safe/> (дата звернення: 03.03.2024).
37. Georgia Bets on Mountains and Toilets for Post-War Tourism Comeback. URL: <https://eurasianet.org/georgia-bets-on-mountains-and-toilets-for-post-war-tourism-comeback> (дата звернення: 03.03.2024).
38. Zienkiewicz A., Podciborski T., Kaźmierczak R. Increased interest in military tourism on selected examples from the area of Northern and Northeastern Poland. URL: <https://komunikacie.uniza.sk/pdfs/csl/2021/04/20.pdf> (дата звернення: 03.03.2024).
39. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tur.htm (дата звернення: 03.03.2024).
40. URL: http://library.wunu.edu.ua/files/EVD/kl_mspnd.pdf (дата звернення: 03.03.2024).

ДОДАТКИ

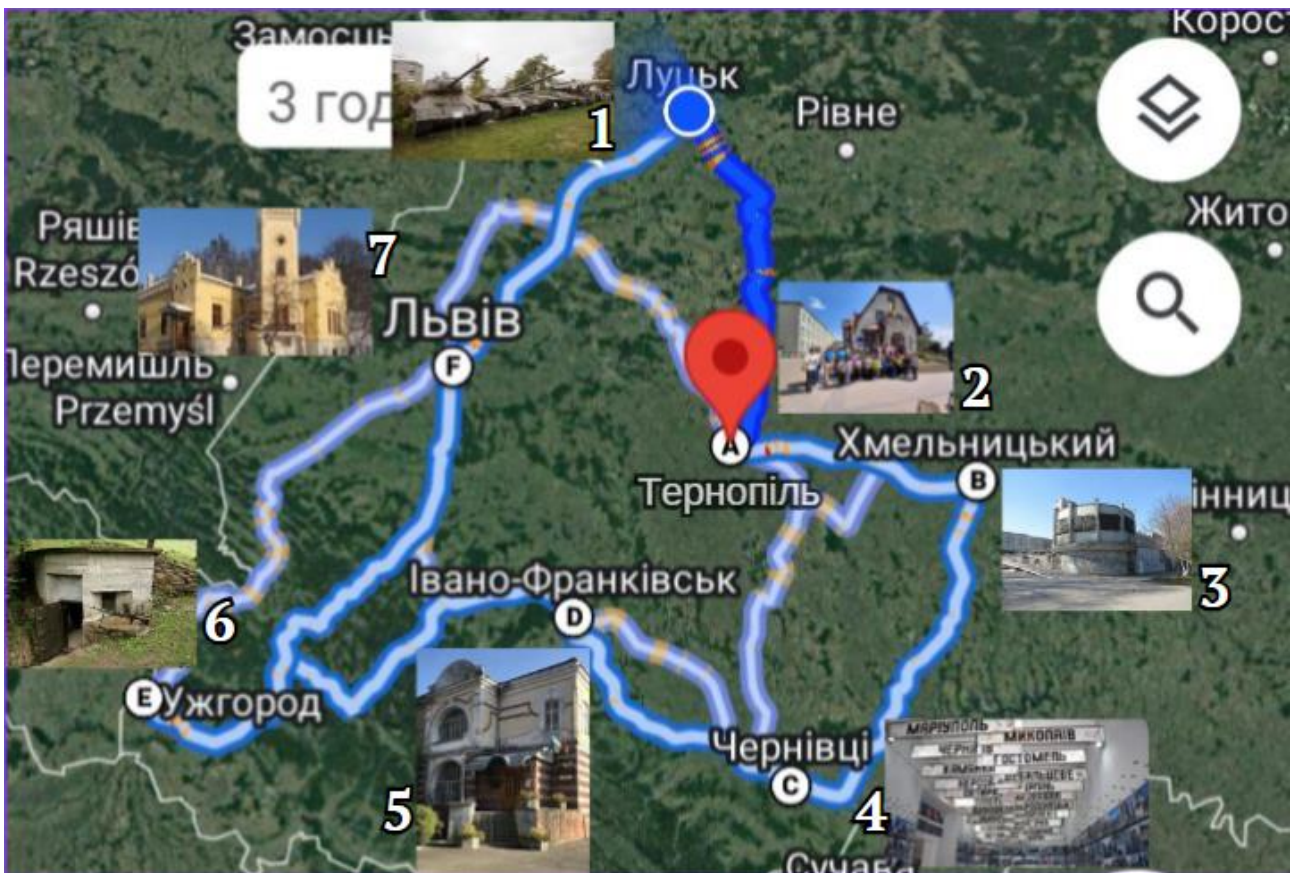


Рис. 1. Схема маршруту військово-історичної екскурсії Західної України

Інформація про маршрут

Метою екскурсії є вивчення історії, виховання патріотизму, поглиблення знань про військову техніку, сприяння патріотичній свідомості, соціальній та культурній інтеграції, розвиток почуття громадянської відповідальності.

Завдання екскурсії – досягнення поставлених цілей шляхом розкриття теми.

Опис об'єктів

1. Музей військової техніки Волинської області, Луцьк.

18 березня 1999 року Міністр оборони України видав наказ про створення музею в Луцьку. Ініціатором створення музею є громадська організація "Джерела". Відповідно до наказу, Міністерство оборони України виділило для музею площу близько 1 га в центрі Луцька та дві будівлі (загальною площею понад 900 кв. м.), збудовані у 1925 році.

Будівництво музею було завершено у вересні 1999 року, а перший етап експозиції завершився у червні 2000 року відкриттям виставки військової техніки та зброї.

Продовження додатка А

Наразі в експозиції представлені зразки військової техніки та озброєння, зокрема авіаційні системи, бронетехніка, зенітно-ракетні комплекси, артилерійське озброєння, обладнання для логістичних служб Збройних Сил України та техніка для корпусу зв'язку.

2. Тернопіль. У місті Збараж Тернопільської області відкрився музей російсько-української війни.

Ініціаторами створення музею виступили ветерани організації "АТО", волонтери та активні мешканці Збараської громади. Ідею відкриття такого закладу запропонував Володимир Голоднюк, батько Устима Голоднюка, "Героя Небесної Сотні".

Серед експонатів – бронежилети, сталеві трубки, які використовувалися на військовій зброї, та каски, які врятували життя воїнів. Незабаром музей також організує окрему виставку, присвячену Революції Гідності. Будинок розташований на вулиці Грушевського, поруч із пам'ятниками командиру УПА Климуса Савурі та двом наймолодшим героям Небесної Сотні – Назарію Войтовичу та Устиму Голоднюку.

Наразі в будинку відремонтовано дві кімнати. Одна з них використовується як музей, а інша – як штаб для волонтерів, які допомагають бійцям у російсько-українській війні. До закладу організовують екскурсії, сюди приходять учні шкіл Збаража та навколишніх сіл, де їх навчають патріотизму.

3. Хмельницький. Панорамний музей "Визволення Проскурова"

Музей-панорама "Визволення Проскурова" присвячений визволенню міста Проскурова (з 1954 року – Хмельницький) від німецької армії 25 березня 1944 року в ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції. Художники Владислав Мамсіков та Володимир Волков намалювали та змонтували кільце у 1986-1988 роках. Панорама розміщена у спеціально збудованій будівлі, що належить Хмельницькому палацу творчості дітей та юнацтва. На панорамі зображено битву на околиці Проскурова, на теперішньому проспекті Миру.

До наших днів у Проскурові збереглося кілька будівель, зокрема обриси костелу святої Анни. Окремі фрагменти панорами розповідають про героїчні подвиги льотчиків полковника Льва Шестакова та лейтенанта Валентина Єлькіна, які загинули над Проскуровим і поховані як Герої Радянського Союзу біля Вічного вогню в центрі міста.

4. Чернівці. В одному з районів Чернівецької області відкрито музей російсько-української війни.

Музей, присвячений подіям російсько-української війни, відкрився 27 лютого у Сокирянах Чернівецької області. Серед експонатів – галереї міст-героїв України, особисті речі мешканців громади, які загинули на фронті, а також військові предмети. Експонати передали військовослужбовці та їхні родичі.

5 Івано-Франківський музей визвольної боротьби Івано-Франківщини імені Степана Бандери

Заснований Івано-Франківською обласною радою, він був офіційно відкритий 14 жовтня 1997 року, в день заснування Української повстанської армії. До 2010 року він був відомий як Музей визвольної боротьби Прикарпаття. Експозиції музею базуються на матеріалах, зібраних завдяки кропіткій праці членів Товариства "Меморіал ". Перші матеріали були знайдені під час розкопок масових поховань жертв комуністичного режиму в Дем'яновому Лазі (Івано-Франківськ) у вересні-жовтні 1989 року, а також під час інших подібних розкопок в Івано-Франківській області.

6. Закарпатський музей "Лінія Арпада"

Історико-військовий музей "Лінія Арпада" має унікальну колекцію військової техніки часів Другої світової війни. Крім того, відреставровані та відкриті для відвідувачів бункери того часу. Сьогодні добре збереглися фундаменти, стіни і стелі чотирьох бункерів.

Музей налічує понад 2 000 експонатів. Колочава також відновив протитанкову лінію оборони, що складається з бетонних пірамід. При довжині 100 метрів, це найдовша лінія оборони в Європі.

7. Львів. Музей визвольної боротьби України, що входить до складу Львівського історичного музею.

Музей було відкрито 13 жовтня 2012 року з нагоди 70-ї річниці Українського повстання. У цій красивій будівлі з вежами раніше розміщувалося Стрілецьке товариство ("Куркове братство") та відбувалися різноманітні заходи Просвіти. Сьогодні тут зібрано багато експонатів, що охоплюють визвольний рух від кінця XIX століття до здобуття Україною незалежності.